TARTALOM

Tanulmányok

Balázs Mihály
Bölcselet és teológia Körmöczi János nyilvános beszédeiben.
Műfajtörténeti bevezetés a filozofikus unitárius prédikációkról 291

Papp György
Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza
Láthatatlan ember című regényében. II. rész: kiemelt személyek, közösségek
és lakomák 319

Gy. Dávid Gyula
Kerítéstervek Pákei Lajos hagyatékában 354

Műhely

Fodor Dorottya
Pohárköszöntő a Berde-serleggel 371

Varia

Fekete Károly
Az igét célba érni segítő tudomány 373

Könyvszemle

Berki Tímea
Az élet átültetett fája. Unitárius Apokalipszis-beszédek a kora újkorból, Szigeti Molnár Dávid – Deme Kamilla szerk. (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2025), 192 pp. 383

Tódor Csaba
John F. Petruccione – Pásztori-Kupán István, *The Correspondence of Theodoret of Cyrus. The Collectio Sirmondiana* (Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 2025), 302 pp. [The Library of Early Christianity, 4–5.] 385

Ifj. Mezei Csaba
Antitrinitarianism and Unitarianism in the Early Modern World, ed. by Kazimierz Bem and Bruce Gordon (London: Palgrave Macmillian, 2024), 397 pp. 390

Halottaink 394

Kivonatok 396

Balázs Mihály[1]

Bölcselet és teológia Körmöczi János nyilvános beszédeiben. Műfajtörténeti bevezetés a filozofikus unitárius prédikációkról

Körmöczi és a kortárs filozófiai áramlatok viszonyáról új forrásanyagot bemutató dolgozatunkat azzal zártuk, hogy az árnyalt összegzés nem történhet meg a kéziratban maradt és a nyomtatásban is megjelent szövegek szembesítése nélkül. Az alábbiakban a vizsgálódás első eredményéről adunk számot. Először is emlékeztetünk a korábbi kutatások során már nyilvánvalóvá tett aránytalanságra: Körmöczi János gazdag hagyatékában tekintélyes számú különböző műfajú szövegeket tartalmazó kézirat maradt ránk, ám nyomtatásban csak öt műve jelent meg, és új kiadás ezek egyikéből sem készült azóta sem. Az öt nyomtatvány mindegyike alkalmi megnyilatkozásnak számít, hiszen egy zsinati beköszöntő beszédről (*Az Istenség két leányinak, a vallás és a józan okosságnak kölcsönös viaskodásai és győzedelmei*. Kolozsvár, 1800) és négy halotti beszédről van szó (*Nem minden asszonyok emberek… Agh Klara temetési tisztességére…* Kolozsvár, 1800; *Az emberiség megtanulásának oskolája… Pákei József… utolsó tisztesség megadására…* Kolozsvár, 1802; *Az hív elöljáró és hív szolga… jutalma… Petrityevity Horváth Ferentz… örök emlékezetére.* Kolozsvár, 1805; *Az erkölcsi élet és halálnak képe… Kénosi Sándor Mózes… emlékezetére*. Kolozsvár, 1809).[2]

Érdemes tudnunk, hogy a felsoroltak esetében a kibontakozó magyar irodalmi élet vezető alakjai által lesajnált szövegcsoporttal találkozunk, amit jól il-

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.01

[1] Balázs Mihály (1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa. Elérhetősége: rotonde9@gmail.com.

[2] Gál Kelemen ezen kívül idéz egy rövid részletet az 1802-ben elmondott rektori beköszöntőjéből. Erre dolgozatunk befejező részében visszatérünk.

lusztrálnak Kazinczy Ferenc 1805-ben Kozma Gergelyhez intézett sorai. Ezeket abból az alkalomból írta, hogy az erdélyi unitárius szerző egy dráma fordítása mellett „egy halotti munkácskáját" is elküldte az írófejedelemnek, aki kérésének megfelelően aztán eljuttatta ezeket Csokonaihoz, és így kettejük közös véleményének tekinthetjük a halotti beszédről írottakat: „Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, aki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszeríttetik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak esmérjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, ami philologiai jegyzéseimet szaporíthatja."[3]

Kazinczy Ferenc nem tett különbséget az erdélyi felekezetek között, ám érdemes a figyelmet felhívni arra, hogy az utóbbi évek kutatásai szerint több szempontból egyedi vonások mutathatók abban az unitárius prédikációirodalomban, amelynek hagyománya ott munkált Körmöczi és kortársai megszólalásaiban is. Ezek a vonások paradox módon részint az unitárius írásbeliség hosszan tartó kéziratos létével magyarázhatók. Mivel mintegy két évszázadon keresztül e felekezet lelkészei prédikációikat sem nyomtathatták ki, hosszan tartó kodifikáló szerephez jutottak azok a kéziratos szövegegyüttesek, amelyek a dogmatikai szempontból is őrizni akart hagyományt rögzítették. Kimutatható, hogy ebben a folyamatban erős és szívósan tovább élő szövegbázist és mintát jelentettek Enyedi György (1551–1597) nemzedékek sora által kéziratos másolatokban tovább örökített prédikációi. Az unitárius teológiai tradíciónak ez a klasszikusa olyan prédikációkat hagyományozott az utókorra, amelyekben a teológiai mondandó bölcseleti megalapozása szinte megkerülhetetlen követelménnyé vált. A szövegek nem régen megjelent modern kiadása[4] szélesebb körben is észlelhetővé tette a korpusznak ezt a korábban csak szűkebb körben ismert sajátosságát, amit a nemzetközi szakirodalom is figyelemre méltónak tart.

E hagyomány megőrződéséhez jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a sajátosan szerveződő és egyre inkább kisebbségbe kerülő unitarizmus a 17–18. században – talán éppen háttérbe szorulása következtében – szinte érintetlen maradt azoktól az egyházszervezet mellett a kegyességet is átformálni akaró törekvésektől, amelyek a magyarországi és erdélyi protestáns felekezetekben hatalmas vitákat váltottak ki, illetőleg náluk azokétól eltérőek voltak a megújulást szorgalmazó áramlatok is. Tárgyunk szempontjából a legfontosabb sajátosság

[3] *Kazinczy Ferenc levelezése (1803–1805)* 3. kötet, közzéteszi Váczy János (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1892), 95.

[4] *Enyedi György prédikációi 1–3.*, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Lovas Borbála (Budapest: MTA ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018).

annak a puritanizmusnak a mellőzése volt, amely radikális változtatást követelt a református egyház homiletikai gyakorlatában is. Nem csupán a kritikatörténeti kutatások,[5] hanem a prédikációs gyakorlat vizsgálata[6] is világossá tette: a puritanizmus egyik legfontosabb posztulátuma lett az a törekvés, hogy egy új bibliai egyszerűség jegyében megtisztítsák a templomba elhangzott beszédeket az egyszerű híveket megrontó és a pogányok iskolájából származó bölcselkedéstől. Ennek során szinte össztűz zúdult a klasszikus világi szónoklat hagyományát megidéző világias exordiumokra, amelyek szerintük szinte melegágyai lettek a régi históriákból, pogány költők verseiből származó bölcs mondásoknak és szentenciáknak – mindannak, amit a legharciasabb prédikátorok nem haboztak „ganéj"-nak nevezni. Ez a tisztogatás nem történt meg az unitáriusoknál, sőt látványos példákat lehet idézni arra, hogy a régi gyakorlat nem egyszerűen továbbélt még a 18. században is, hanem új elemekkel egészült ki, mondhatni modernizálódott, és különösen a megőrzött exordiumok dúsultak fel gyakran a kortárs bölcseleti szövegekből táplálkozó reflexiókkal. Egyetlen példaként a hazai nyelvtudomány történetében is számon tartott Fejérvári Sámuel (1721–1781) – sajnos feldolgozatlan – hatalmas 12 kötetes gyűjteményét idézem,[7] amelynek a 18. század derekán elmondott darabjaiban az unitárius tradíció ápolása szervesen társult a kortárs bölcseleti fejleményekre vonatkozó megállapításokkal.

Alaposabb vizsgálatok hiányában jelenleg még nem tudjuk, hogy igaz-e ez az unitárius prédikációs irodalom egészére, viszont bizton állíthatjuk, hogy a 18–19. század fordulója táján a vezető unitárius személyiségek munkásságában kimutatható. Jól dokumentálható, hogy a korábbi dolgozatunkban részletesen tárgyalt Kozma Gergely mellett, Abrudbányai Szabó Sámuel (1756–1856) vagy Molnos Dávid (1778–1836) rendre ilyen, alkalmasint nem is bibliai textusból kiinduló és gyakran nem is prédikációnak, hanem elmélkedésnek nevezett beszéddel lépett fel valamelyik zsinaton vagy köszönt el egy-egy elhunyt kortársától.

5 A korszakra vonatkozó alapvető monográfia: Bartók István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk." Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998).

6 A további szakirodalomról összefoglalást ad Balázs Mihály, „Unitárius szövegek a prédikációról", in *Dávid Ferenc és a kortárs prédikáció-irodalom. A reformáció első generációi* (Budapest: A kora újkori unitárius prédikáció irodalom története Erdélyben és Magyarországon kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022), 9–25.

7 Hagyatéka jelentőségéről: Túri Tamás, „Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése. Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében", *Keresztény Magvető* 117., 3. sz. (2011): 297–315.

Nem csupán az unitárius egyház történetét gazdagítaná, ha ezekből az esztétikai- és műfajtörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó szövegekből megjelenne egy válogatás, és dolgozatom egyik céljának tekintem egy ilyen kiadás esetleges előmozdítását. Most azonban a konkrétabb cél megvalósítására igyekszem koncentrálni, és vizsgálataim során tehát egyaránt építek a régebbi szakirodalomra, illetve a 2013-as konferencián elhangzottakra.

Új megfontolások a kissárosi zsinati beszédről

A kérdést megkönnyíti az, hogy a kissárosi zsinaton elmondott beszéddel (*Az Istenség két leányinak, a vallás és a józan okosságnak kölcsönös viaskodásai és győzedelmei*) több tanulmány foglalkozott az újabb szakirodalomból is. Született írás kéziratos forrásairól,[8] de különösen fontosnak Simon József dolgozata[9] bizonyult, amely meggyőzően mutatta be, hogy Körmöczi miképpen igyekezett itt integrálni Flügge, Herder és Kant meglátásait. Ennek során bevonta a tárgyalásba Christian Wilhelm Flügge (1772–1828) *Versuch einer historisch-kritischen Darstellung des bisherigen Einflusses der Kantischen Philosophie auf alle Zweige der wissenschaftlichen und praktischen Theologie* című művét (Hamburg, 1796) is, amelynek első részéből Körmöczi latin/magyar nyelvű kéziratos kivonatot készített.[10]

Simon elemzése a kézirat és a nyomtatvány közös filozófiai elemeit vizsgálta, de legalább olyan tanulságos azt is szemügyre venni, hogy a lényegében azonos szövegek milyen fontos módosításokkal egészültek ki. Vizsgálatunk természetesen épít arra is, amit a beszéd megformálásának folyamatáról sikerült megállapítanunk, de most a végeredményre, a kinyomtatott, vagyis a nagy nyilvánosság elé tárt szövegre összpontosítunk.

Kezdjük talán azzal, hogy már a nyomtatott beszéd alapötlete is Flüggétől való: a címben ugyan nem, de a főszövegben a német szerző két ízben is két testvérlányról (*beide Töchter*) beszél. Körmöczi a nyomtatott beszédben szinte szó

8 Balázs Mihály, „Körmöczi a radikálisok és a kantiánusok között", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 468–496

9 Simon József, „Felvilágosodás és kritikai filozófia.Körmöczi János (1762–1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 422–438.

10 A kézirat részletes leírása: Balázs, „Körmöczi a radikálisok…", 470–473. Korábbi leírás: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy* I–II, compiled by Elemér Lakó, Szeged, 1997. N0. 1282. A továbbiakban: MsU 1282. 100r-111r.

szerinti átvételekre támaszkodva ecseteli az emberi gondolkodásnak azt a törekvését, hogy különböző tevékenységi formák között föltétlenül összhangot mutasson ki, amelyet aztán egy-egy időszak meghatározó tónusának szeret tekinteni. Roppant beszédes, hogy bár Körmöczi a nyomtatványban önállóan is értekezik arról, hogy a vallás, az erkölcs és a filozófia ilyen harmóniába hozása eleitől fogva „tüzes törekvés" az emberek szívében, mégis csupán a kéziratban szerepel annak részletes kifejtése, hogy mi is lenne most már korszakának alapvető tónusa. Így aztán Simon József is csupán a kéziratból tudta idézni a következő helyet: „Legalkalmasabban, vagy helyesebben a mai idő lelkét okosság lelkének nevezni, vagy ha az effectust szabad a causa helyett venni, spiritus substantialitatis, valóság lelkének, mely substantialitas egy oly állapot, amelyben csak az okossághoz mérsékelt necessitastól, s egyébtől nincsen semmi függés…"[11] (A németben *Geist der Selbstständigkeit* szerepel, amit Simon szerint csak Kant bölcseletében járatos ember volt képes az idézett módon átültetni a latinba). Az átültetés tehát nem kis filozófiai iskolázottságról tanúskodik, s ez is oka lehetett annak, hogy nem került be a nyilvánvalóan szélesebb közönségnek szánt nyomtatványba.

A kihagyás ugyanakkor összefonódik egy másik, bizonyos tekintetben nagyobb súlyú következménnyel. Az okosság önreflexív, önmaga vizsgálatát is felölelő képességének körvonalazása ugyanis a kéziratban átvezetett az erkölcs önállósága (Körmöczinél ismét substantialitas) lehetőségének mérlegeléséhez. Itt arról olvashatunk, hogy az erkölcs önállóságát még egyetlen filozófiai szöveg sem tudta megfogalmazni, Aristippustól Helvetiusig csak az önérdek meghirdetéséig jutottak el, illetőleg csak rejtett módon, a hősi erények oroszlánbőrébe bújtatva vagy a kegyesség álarca alá rejtve jelenhetett meg. Innentől talán érdemes szó szerint idézni: „a virtus substantialitása másképp meg nem mutatkozhatott, hanem egy olyan tractusnak kijegyzése által mely a szabadság conceptusainak tulajdona (durch Anweisung eines Gebietes für die Freiheitsbegriffe) és ezen tractusnak a természeti conceptusok uradalma ellen is bátorságosan kelletett lenni (und dieses Gebiet musste gegen die Herrschft der Naturbegriffe gesichert werden). Az állatiságának, vagy a ratio substantialitásának, vagy a személyesség állatiságának meg kellett mutatkoznia és ez csupán a morálnak a religiótól való függetlensége megismerésével, s a religiónak morale fundamentumokra való építésével volt lehetséges. (Die Selbstständigkeit des Vernunftwesens in moralischer Hinsicht, oder die Selbstständigkeit der Person musste abgetan werden, und dies konnte nur durch Anerkennung der Unabhängigkeit der Moral

11 MsU 1282. 104v.; Simon, „Felvilágosodás és kritikai filozófia", 426.

von der Religion und der Gründung der Religion auf moralische Principien geschehen.)"[12]

Körmöczi göcsörtös magyarját az idézés során a német eredetivel is kiegészítettük a zárójeles részekben, és így talán világossá vált: az unitárius tanár a kéziratban bonyolult nyelvezetre ugyan, de átültette a kanti vallásfilozófiának azt a radikális újdonságát, hogy az Isten és a vallás létét nem a hagyományban használt racionális érvekkel kell és lehet indokolni, hanem az egyedüli hiteles kiindulópont az ember morális volta, a minden emberben ott szunnyadó erkölcsi törvény. A kézirat ezt bonyolultsága ellenére félreérthetetlen egyértelműséggel fogalmazza meg. Ez egyfelől roppant jelentős, de az eljárást egyedivé az teszi, hogy ennek ellenére nem veszi át Flügge művének azokat a későbbi fejezeteit, amelyek Kant követőinél megszokott módon terjedelmes okfejtésekkel részletekbe menően mutatják be, hogy az ember morális lény voltából miképpen következik az erkölcsi rend, tovább az ezt tudatosítani képes elme, amelynek teremtője nem lehet más, mint egy elmés lény, a világegyetem egészének megteremtője, s hogy aztán hogyan jutunk el ily módon Isten létének posztulálásáig, vagyis feltevéséig. Az argumentációnak ez a hiánya nem egyedi Körmöczinél, hasonló történt akkor, amikor (minden valószínűség szerint még Németországban) feldolgozta az egyik Kant követő, Ludwig Heinrich Jakob *Die allgemeine Religion. Ein Buch für gebildete Leser* című 1791-ben megjelent munkáját. Ebből úgy fordított le részleteket, hogy közéjük beiktatta Kant *A vallás a puszta ész határain belül* című műve III. fejezetének ugyancsak általa elkészített fordítását.[13] A párhuzam a Flügge-kivonattal abban nyilvánul meg, hogy nem fordítja le Jakob művének előszavát, amely élesen elkülöníti a valláselmélettel foglalkozás Kant előtti és fellépése utáni szakaszát, és a különbséget abban látja, hogy Kant előtt valamilyen módon mindenki bizonyításokkal igyekezett igazolni a vallási hit létjogosultságát. Azt gondolták, birtokukban vannak az Isten létét és a lélek halhatatlanságát igazoló bizonyítékok. A német szerző ezután ismerteti a kanti fordulat lényegét, majd az ezt részletesen kifejtő és illusztráló fejezetek következnek. Körmöczi ebből készült kéziratos magyarítása megfordítja a sorrendet, az eredetitől eltérően nem az alapozást elmélyítő fejezetekkel nyit, hanem a lélek halhatatlanságáról és a vallásról szólóval, és csak ezután tér vissza az eredetiben élen állókhoz: Ich bin ein moralisches Wesen (morális lény vagyok), Ich bin frei

12 MsU 1282. 108v. Christian Wilhelm Flügge, *Versuch einer historisch-kritischen Darstellung des bisherigen Einflusses der Kantischen Philosophie auf alle Zweige der wissenschaftlichen und praktischen Theologie* (Hamburg: Helwing, 1796), 46.

13 Részletes leírás: Balázs, „Körmöczi a radikálisok és kantiánusok között", 470–471.

(szabad vagyok), Ich glaube an einen Gott (hiszek egy Istenben). Nagy különbség az is, hogy a hátrébb sorolt teoretikus alapozást adó szövegeket erősen megkurtítja, s ezekben szinte a szöveg felét nem is magyarra, hanem latinra ülteti át. Logikusnak látszik arra gondolnunk, hogy már ekkor számolt azzal, hogy a legkeményebb teoretikus megfontolásokat a latinul is tudóknak tartsa fenn.

Visszatérve most már a kissárosi beszéd közvetlen forrását jelentő Flüggeműhöz, ugyan néhány kifejezést latinul adva lefordít és kivonatol további részleteket is, viszont mellőzi a kanti fő tézis utáni terjedelmes okfejtéseket arról, hogy miképpen alakult vallás és filozófia viszonya az európai történelem egyes időszakaiban, hogy aztán eljusson az írás jelenéig.[14] Hogy a jelenbe érkezve milyen drámai helyzettel kell szembesülni, azt Körmöczi kizárólag a kéziratban érzékelteti: „A keresztyénség szituációja igen critica és a crisis egy totális disszolúcióval fenyegeti. Az immediata revelatio, csuda, megengesztelés, szentírás hitele, mint a keresztyén religió erősebb oszlopai a philosophia kemény megrostálása és az elmés fejek csúfolódásai által … megerőtlenedtek."[15] A folytatás szerint, egyesek odáig jutottak el, hogy csak azt tartják fenntarthatónak, amit a religio naturalis tanít. A szinte apokaliptikus vízió szerint a vallás csupán azért tud fennmaradni, mert a felvilágosodás ravaszabb képviselői szerint továbbra is jó eszköz az egyszerű emberek megzabolázására. A német eredeti egy közelebbről meg nem nevezett kortárs szerzőre hivatkozva részletezi aztán azt is, hogy mennyire veszedelmes helyzetbe kerültek a kortárs lelkészek és prédikátorok. Természetesen közöttük is vannak olyanok, akik teljesen a racionális vallás hatása alá kerültek, az indeferentistának nevezett továbbiak pedig egyetlen vallást sem tartanak magukénak, azt tanítják, amit a fizetésüket adók megparancsolnak, „tanításuk persze napszámos dolog, sem az értelem, sem a szív benne nem érvényesül".[16] Körmöczi a kéziratban elhagyja a kritikával kezelt német szerző említését és a németországi helyzetet differenciáló részleteket. A németben sem megnevezett szerző túloz, mondja Flügge, amikor Németország egészére vonatkoztatva általánosít, hiszen vannak a vallásukhoz ragaszkodó prédikátorok is, és bizonyos területeken, például Pomerániában ezek jelentik a többséget, bár egészében a helyzet valóban tragédiával fenyeget. A korszakot meghatározó tónusra visszatérve ugyanakkor a fentebb már említett idézethez a német szerző továbbiakat is csatol: egyszer a vallás iránti közömbösségről (*Gleichgültigkeit)*, máskor az egyete-

14 Ezekre most nem térünk ki, mivel a legfontosabbakat felsoroltuk tanulmányunkban, Simon József pedig értelmezést is közölt róluk.

15 MsU 1282. 108r. Flügge, *Versuch einer historisch-kritischen Darstellung,* 45.

16 MsU 1282. 108v. Flügge, *Versuch einer historisch-kritischen Darstellung,* 48.

mes bizalmatlanságról (*Misstraunen*) beszél, de szóba hozza a korlátozatlan szabadságra (*Freiheit*) törekvést s az egyetemes megrázkódtatásokat (*Erschütterungen*) is. Ezek már Körmöczi kéziratából is elmaradnak.

A tragikus látleletnek ugyanakkor legfeljebb *egy töredékével* szembesítette a hallgatóságát Körmöczi Kissároson. A képzelődés és gondolkodás módjainak megszerkesztése ott is elhangzott, s ad egy felsorolást a filozófiai tábor (*csatapiac*) azon képviselőiről (ateisták, deisták, naturalisták, pantheisták, hyloxoiták, hylopathicusok[17]) is, akik készek arra s időnként meg is teszik, hogy a vallás köteleit szétszagassák, ám konkrétumokra egyáltalán nem tér ki.[18] Fontos különbséget figyelhetünk meg viszont „a két testvér és legdrágább kincs" viszonya történetének bemutatásában. Ez Körmöczinél lényegében annak jelzésére korlátozódik, hogy a teremtő ugyan nagyon világosan meghatározta szerepüket, ám ezek folyamatosan túllépték hatáskörüket, sőt rendre a másik feletti uralomra törekedtek. A beszéd néhány nagyon szemléletes példát rajzol fel erről a küzdelemről, de elégségesnek látszik a kulcsmozzanatot idéznünk: a felekezetekre még nem tagolt keresztény vallás igyekezett harmonikus kapcsolatot kialakítani a filozófiával (kezdetben a platonikussal, később a skolasztika idején pedig az arisztotelészivel), ám ez az igyekezet szinte teljes összeolvadáshoz vezetett, ami azt is jelentette, hogy jussait, vagyis jogosítványait a filozófia szinte teljesen kisajátította. Ezt látványosan igazolja a korai kereszténységnek a platonizmussal, a későbbinek pedig az arisztotelészi bölcselettel való összeolvadása. A találkozásnak hosszabb távon mégis a filozófia lett a vesztese, mert lassan a diadalmaskodó vallás került uralkodó helyzetbe, és így a józan okoskodás szempontjai egyre kevésbé érvényesülhettek, sőt szinte a jussától való teljes megfosztottság állapotába került. Ám hosszabb távon mindez a vallást is torzulás áldozatává tette, uralmi vágya következtében ugyanis lényegében elvesztette önmagát, babonává vagy fanatizmussá vált.

Így jutunk el a gondolatmenetben a beszélő jelenéig, ahol a kiindulópont látványosan tér attól, amit Függénél regisztráltunk. Körmöczi lendületes mondatokban ecseteli, hogy „egész nemzeteknél az okosság még aluszik, a testi állatság állapotában hever", vagy külső erők erőszakának van kiszolgáltatva. Hiábavaló tehát a sok helyütt hangoztatott dicsekedés azzal, hogy feltámadt a világosság napja, mert valójában a sötétség uralkodik, a babonaság és a fanatizmus immár a közösségek velejéig hatolt. A látleletből következik, hogy a világ nagyjait, a tudósokat, erőseket és hatalmasokat s persze mindenkit ébredésre szólít fel, vagyis

17 *ýλο-*, *-παθεια* = anyag + szenvedés, érzés.
18 *Az istenség két leányinak…*, D 3r.

arra, hogy ne legyenek restek „belé gondolkozni" abba, hogy mi az emberiség, vagyis igyekezzenek az ész által többször körvonalazott program munkásai lenni. A végső cél természetesen az okosság és vallás harmóniájának visszaállítása, de a bemutatott eseménysor logikájából következően a megkerülhetetlenül sürgős elsődleges feladat a babonaság és fanatizmus építményeinek lerombolása, hogy aztán harmonikus viszonyba kerüljön a rontás és építés, és ennek az összhangnak folyamatosan érvényesülnie kell.

Nagy tehát a különbség Flügge és Körmöczi között. Flügge a megfáradt és terméketlen kacattá vált skolasztikus gondolkodásnak utóvédharcot folytató képviselői és a felvilágosító elszántságot visszafogni képtelen s ily módon az egyház létét is veszélyeztető tendenciák közötti középút járhatóvá tételén dolgozott. Mint láthattuk, Körmöczi zsinati fellépésében a keresztény vallás számára a legnagyobb fenyegetést még nem ez, hanem a sötétség, babonaság és fanatizmus kitartó uralkodása jelentette. Szó sincs még az ezeket felszámolni képes világosság ártalmas túltengéséről. Nagyon is van még tere az okosságnak, amely a beszédben egyáltalán nem mellékesen nagyon termékeny meghatározatlanságban jelenik meg. Mint láthattuk, Körmöczi tud az okosság kanti, morális eredeztetésű változatáról, de ez az eredet még fordításaiban is elmosódottan s a Függénél felrajzolt háttér nélkül, tágabb értelmezést is megengedve jelenik meg. Az így felmutatott erkölcsi keresztény vallás letéteményeseként ad útmutatást a Kissároson összegyűlteknek: „Ezer szemekkel vigyázzatok, ezer kezekkel dolgozzatok, építsetek és rontsatok, rontsátok el, de nem az erkölcsi keresztény vallást, hanem csak azt, amit a tudatlanság épített, építsétek és készítsétek azok helyébe az erkölcsök megjobbítására a szívnek formálására az oskolákat."[19] Ez a szöveg végső üzenete, amit még az egyszerre patetikus és fenyegető kijelentés is nyomatékosít, hogy az égiek bosszúja sújt le azokra, akik szerint bármely ponton meg lehet állni ebben a földi mennyországot megvalósítani képes munkálkodásban. A patetikus zárlat mögött persze nagyon higgadt megfontolások is meghúzódhattak, hiszen a németországi felekezetek világában tapasztalt válságjelenségek drámai részletezése aligha lett volna célszerű egy olyan felekezet zsinatán, amelynek folyamatosan küzdenie kellett elfogadottságáért, ám olyan belső feszültségeknek, mint a németországi protestáns felekezetek a ma ismeret források szerint nem volt kitéve. Láthattuk a korábbi dolgozatban, hogy az alternatívákat felmutatni akaró Kozma Gergelyt vagy Bedő Józsefet nem teológiai, hanem társadalmi, politikai kérdések foglalkoztatták. Másfelől ott van ebben a befejezésben az is, hogy a felekezete múltját nagy becsben tartó Körmöczi számára a ha-

19 *Az istenség két leányinak*…, D 3r.

gyományban megismert ráció nem elhasznált és kidobni való kacat volt, hiszen ott voltak benne annak a radikális útkeresésnek a dokumentumai is, amelyeket közössége képviselőinek ugyan 1638-ban meg kellett tagadniok, de amelyek számára élő hagyományt jelentettek, olyan hagyományt, amelynek kihívásával ő képes volt őszintén szembesülni, és amelynek ébren tartásáért nyilvános megnyilatkozásaiban, de kéziratokat begyűjtő és megőrző munkálkodásával is sokat tett.

Két későbbi halotti beszéd (1802, 1805) ismertetése

Bár a források és az európai kontextusok alaposabb feltárása megfigyeléseinket majd árnyalhatja, a megnyilvánulások belső koherenciájára figyelve már most is megállapíthatjuk, hogy a filozófia és a vallás szerepét illetően eltérés van az 1799-ben és a később elhangzott beszédek között. Ezt a két legátfogóbb beszédével igyekszünk igazolni. Kiválasztottuk hát a szerzőnk eszmei és spirituális fejlődését külföldi peregrinációja során is nyomon követő Pákei József hamvai felett elmondottat, valamint a Petrityévity (sic!) Horváth Ferenc emlékezetére Kolozsvárott 1805-ben elhangzottat, s ezek ismertetése során térünk ki egy-egy nagyon hangsúlyos tétel előkerülésére a további beszédekben. Mivel vállalt feladatunknak megfelelően az eszmetörténeti mozzanatokra összpontosítunk, nem részletezhetjük a szövegformálás retorikai mozzanatait, jóllehet a forrásszövegek ilyen sajátosságai is fontosak voltak szerzőnk számára. Ezt az önkorlátozást talán ellensúlyozza kicsit iskolás eljárásunk, ám nem lévén modern kiadásuk, nem mondhattunk le a gondolatmenetük sok idézetet is tartalmazó ismertetéséről.

A megtanulandó lecke persze sok tekintetben azonos a korábbival, most is arról akarja meggyőzni hallgatóságát a beszélő, hogy az emberi szív természetének, vagyis az emberben munkáló törvényszerűségeknek a feltárása szükséges ahhoz, hogy megalapozott vélemény szülessen az univerzumban betöltendő szerepéről és lehetőségeiről. A kiindulópont is azonos a korábbival: a természeti világban az ember a többi létezőhöz hasonló körforgás része, az erkölcsi világban azonban egyenes vonalú fejlődésre kaptunk lehetőséget a teremtőtől, megvan a képességünk arra, hogy bennünk potenciálisan meglévő isteni kép egyre inkább kiteljesedjen. Míg azonban 1799-ben az embernek a fizikai világ univerzumában elfoglalt helyével indult a gondolatmenet, 1802-től a történetiség dimenziója kerül előtérbe.

Az unitárius halotti beszédekről elmondottak után nem lesz meglepő, hogy *Az emberiség megtanulásának oskolája… Pákei József… utolsó tisztesség megadá-*

sára című halotti beszéd nem bibliai textusra, hanem két világi idézetre épül. A Juvenalis szatírából származó – Gratum est quod patriæ civem populoque dedisti, Juv. Sat. 14.[20] – köszönetre méltónak ítéli azt, aki polgárt ad a hazának és a népnek. A második – Ut autem una summa rem totam explicem, etsi haud vaticinari potius, quam percipere videri possum, ita pronuncio: Unum esse primum, idemque et medium, et ultimum in hac re caput, educationem rectam ligitimamque institutionem, Plutarchus, *De liberorum educatione*[21]– mindennél fontosabbnak tartja az ifjúság tanítását és nevelését.

Ez a világi felütés folytatódik a nyitómondatban is – „Mi voltam, mi vagyok, mivé kell lennem".

Az ezekkel való foglalkozás, „az embert maga magával megesmértetni, végső elrendeltetésére megtanítani legfelségesebb tárgya az okosságnak, az ember tanítójának, törvényadójának, és ezen törvények kihirdetőjének, a filozófiának",[22] majd leszögezi, hogy az igazi filozófia nagyon szűk határok között mozog. Ennek a legfőbb oka szerinte annak a felfogásnak a több ezer éve tartó folytonos jelenléte, mely szerint „por voltam, por vagyok, s viszont porrá leszek e csalhatatlan rezultátum, ezt kiáltja a sár-ház, melyben mulatozunk, az a por-köntös, melyet viselünk, és testnek nevezünk, erre tanít változó földünk golyóbisának természete, melyen lakozunk, és amelyből élünk, erre tanít a törvény, mely azon természeti dolgok sorához kötözött, melyek a semmiségek mélyéből kijőnek, bizonyos formában vagynak és elenyésznek".[23] Alapvető számára ennek a kiinduló pontnak módosítása, annak elfogadtatása, hogy az ember testből és lélekből áll, tehát a beszéd élére helyezett „három kérdésnek a lélekre ki nem terjesztése annyit tészen, mint az emberben lévő emberiségnek meg nem esmerése, ezen három kérdéseknek pedig a lélekre is kiterjesztése, józan megfontolása és megfejtése a bölcsesség oskolájának bevégezése".[24] A közjóra született Pákei dicséretét tehát joggal köti össze első renden azzal, hogy meghatározza, mi is valójában az em-

[20] „Szép, ha te új polgárt adtál a hazának" Kétnyelvű kiadása: *Juvenalis szatírái*, ford. Muraközy Gyula, bev. Horváth István Károly (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 284–285.

[21] Az idézet Plutarchos *Moralia* művének *Az ifjúság neveléséről* című fejezetéből való. A híres humanista Guiliemus Xylander (1532–1576) *Plutarchi Chæronensis moralia…* Francofurti, 1619, 6. kiadványa alapján azonosítottam. Magyar fordítása: „Hogy tehát kinyilatkoztatás nélkül foglaljam össze a dolgot, hiszen célom nem ez, hanem az, hogy felfogják mondandómat, kijelentem: a dolog eleje, közepe és vége egyaránt az ifjúság helyes és törvényen nevelése."

[22] *Az emberiség megtanulásának oskolája*, A2r.

[23] Uo.

[24] Uo.

berben lakó emberség (*I. Az emberben lévő valóságos emberségről, s erről úgy is szólok, mint az emberi nemnek fő tárgyáról*), majd azt is feltárja, hogy miképpen teheti magát képessé az ember ennek elsajátítására (*II. Felkeresem az emberiség hazájában oskoláját, ebben tüteket is bévezetlek, egy néhány leckéket veletek együtt megtanulok*).

Az első kérdéskörben először is hosszú gondolatmenetben rögzíti, hogy az emberiségen azokat az emelkedett sajátosságokat érti, amelyek az embereket nem csupán a teremtett világ teljességétől, hanem ezen belül az oktalan állatoktól is megkülönböztetik. Ezek közül az első az értelem folyamatos megvilágosodásra való képessége, az akaratra vonatkozó második az erkölcsi tökéletesedés, a külső dolgokat illető harmadik pedig az ugyancsak állandó pallérozódás. Az emberiség magasztos birtokosai ezek harmonikus egymást kiegészítő jelenlétére kell, hogy törekedjenek, mert az ész megvilágosodása vallástalansághoz, az erkölcsi tökéletesség kizárólagossá tétele bigottériához, fanatizmushoz és enthusiasmushoz, a külső pallérozódásra figyelés pedig a luxus és testi örömök abszolutizálásához vezethet.

Ez némileg eltérő hangsúlyokkal, de megismétli a korábban Agh Klára feletti beszédben elhangzottakat.[25] Ott arról beszélt, hogy az isteni hasonlatosságú ember kiformálásához az szükséges, hogy képes legyen az okoskodásbeli tehetségét okossággá, a fain érzéseit mesterséggé és szépséggé, nemes ösztöneit szabadsággá és erkölccsé, mozgató tehetségeit kölcsönösen munkálkodó szeretetté tenni. Azt a programot, hogy az isteni képe már itt a földön is láthatóvá váljék az emberben itt még bibliai idézetekkel is alátámasztotta. Első helyen a Pét 1,4-et említi, ahol azt olvassuk, hogy Isten Krisztus megismerése által igen nagy és becses ígéretekkel ajándékozott meg bennünket, hogy azok által az isteni természet részesévé legyünk, de hivatkozik az Ef 4,24-re és a Zsid 1,3-ra is. Visszatér erre a gondolatra ennek a beszédnek a végén is. Ott azt fejtegeti, hogy Agh Klára példa lehet azok számára, akiknek kebelébe a nevelés bevitte az okosságot, az isteni szikrát, így ott beült trónusába a törvényadó, vigyáz az ítélőbíró, a lelkiismeret, s az ilyen emberek így arra fognak majd törekedni, hogy életük „legyen az isteni hasonlatosságú emberségnek kiformálása, így lészen az ember valóságos emberré".[26]

[25] *Nem minden asszonyok emberek…* – A cím önmagában félrevezető, hiszen a beszéd gerincét Henry Home *Scethes on the history of man* c. műve egy fejezete alapján nem igenli, hanem ostorozza azt az idejét múlt vélekedést, hogy az asszonyok kiiktathatók a valóságos emberek csoportjából.

[26] *Nem minden asszonyok emberek…*, 3.

Visszatérve a Pákeit búcsúztatóhoz, ezt követően *a megtörtént dolgok echója*, a történelem segítségével azoknak a tényezőknek a felsorolása következik, amelyek lehetővé teszik, hogy az emberek az emberiség színvonalára felemelkedjenek. Minden ilyen tényező megjelenésének történeti körülményeit is felvillantja, így a történeti folyamatnak ezek az elemei állandóan visszatérnek a tárgyalás során.

Első helyen azt a felséges és csodálatos organizációt, vagyis a természeti adottságokat említi, amely az egész emberi nem minden tagjaiban megnyilvánul, s melynek legelső megismerhető bélyege „az isteni concert, a beszélhetés tehetsége", amely csalhatatlan jele annak, hogy „az emberiség megtanulására hivattatunk". Ez tette lehetővé, hogy a népek nemzetek, famíliák, kisebb és nagyobb társaságok a természetről kialakított képzeteiket mint a megismerés betűit összerakják. Az emberiség munkásainak a természet dolgainak tanulmányozásában sok próbatételt kellett kiállniuk ezen a területen Arisztotelésztől Epiktétoszig, „de a mezítelen okosságot illetően Socrates, Confucius, Zoroaster, Plato, Seneca és Cicero a minden lelkek reguláiban már összetalálkoztak, és az egész emberi nem fejeivel azon egy pontra dolgoztak, egy módon kezdették a dolog megfejtését".[27]

Ebben az esetben tehát egy sokszínű, de a sztoikus bölcseleti tradíciót középpontba helyező diskurzust mozgósít a beszélő. Más a helyzet a második helyen szereplő mozzanat esetében, amely azt rögzíti, hogy az ember társasági élettel születik. Itt nevek felsorolása nélkül hivatkozik ugyan a tradícióra, a históriára és a Bibliára, ám valójában egyetlen közvetlen forrása Constantin-François de Volney 1791-ben közzé tett *Les ruines, ou Méditations sur les révolutions des empires* című munkája, amelynek – mint a korábbi dolgozatban kifejtettem – valószínűleg német változatát használta. Tőle szinte egész mondatokat is átvéve értekezik az emberi társadalom keletkezéséről kulcsmozzanatnak tartva a szükség megtapasztalását, amely az embereket legelőször a gabonaszemek alaposabb vizsgálatára ösztönözte, hogy ezeket megismerve képessé váljanak a természet utánzására is. Ezt követően jött a szántóvetés, és az ehhez szükséges mesterségek, a helyben lakás, a városok „így kezdtek kifejlődni az emberi jussok és kötelességek, az emberi szívben felébredt erők, amelyek az értelem vagy indulatok végezései alá kerültek",[28] és ezek vezettek el végül az erény és a vétek fogalma kialakulásához, „majd az enyém és a tiedből származó civódások" szükségessé tették a törvények megalkotását is. Ugyancsak Volney-re látszik

27 *Az emberiség megtanulásának oskolája*, A3v.
28 *I. m.*, A4r.

visszavezethetőnek az önszeretet (*magaszeretet*) fogalmának megjelenése, hiszen „oly szükséges ez a magaszeretet, mint a lélegzetvétel, ez a főbb ösztön, az emberiség, az egész emberi nem jobb része ebből a forrásból ered".[29] Mindazonáltal több ponton kimutatható, hogy Körmöczi nem ragaszkodott szolgaian az eredetihez. Míg ugyanis Volney-nél az ember a puszta és vad világra kivetve mindentől elhagyatva lép be az univerzumba, addig Körmöczinél a vadászó, halászó, pásztori nomád élet idilli leírásával, a paradicsomi szabad élet olyan megjelenítésével találkozunk, amely nem egyszerűen biblikus, hanem a *locus amœnus* toposzokat, illetőleg az aranykor ábrázolások antik tradícióját is felidézi. De a legdöntőbb eltérés annak a tanítómesternek az értekezés középpontjába helyezése, aki azzal a küldetéssel érkezett, hogy a szív formálása a boldogság megteremtésének kulcsa. Ő tette nyilvánvalóvá, hogy a boldogságot nem lehet csak büntető fegyvertől várni. Jézus a mennyből jött, és az emberiséget szájjal és cselekedettel hirdető mester üzenetének fő tárgya ugyanis nem volt más, mint hogy a keresztény vallást a szív formálásának, az emberiség megtanulásának oskolájává tegye. Úgy jelent meg, mint a világ világossága, mint az út, az igazság és az élet. Kijelenthetjük tehát, mondja az értekező, hogy az éjszaka elmúlt, a nap feltámadott, a mennyeknek országa elközelített:

„Hallottuk azt, mi légyen az emberiség az emberben, tanuljuk meg már azt is, mi légyen az emberiséget felöltözni," áll az átkötő mondatban, s ezután következik az a három lecke, amelyből megtanulható, hogyan lehet az emberiség magasságára fölemelkedni.

Az első lecke arra kötelezi az embert, hogy megtanulja a maga természetét és magát megismerje. Tudatosítania kell tehát, hogy lelkére nézve erkölcsi valóság, magában hordozza a halhatatlanság magvait, ugyanakkor helyesen kell értenie érzéki léte és az erkölcsi törvények viszonyát. Szó szerint idézve: „Az érzékenységek érzései, a fantázia vagy a képzelődésbeli erő által közöltetnek az értelemmel, a fantázia tehát olyan, mint egy palló, s az is a haszna, hogy általmenjen az ember… az érzékenységek világából az értelem országába, az öt érzék határiról az hatodiknak, az erkölcsi érzésnek hazájába, majd innet is az igazság megállításának (megállapításának – B. M.) az okosság törvényt adó hatalmának székei eleibe. A legszebb uraság az okosságé a legterhesebb fogság az indulatoké, ebben csak állatok, amabban valóságos emberek vagyunk."[30]

Ezzel összhangban lévő az a hierarchikus rend is, amelyben az értekezés cselekedeteink forrásait elrendezi: az első fokot a természeti ösztönök jelentik, ame-

[29] *Az emberiség megtanulásának oskolája*, A4v.
[30] *I. m.,* Br.

lyek kihagyhatatlanok, de amelyekkel lényegében az állatok országába tartozunk. A második fokozatban cselekedeteink rugója a kialakulástörténetben már említett magaszeretet, amikor a virtust a kilátásba helyezett jutalomért gyakoroljuk, a vétket pedig a büntetéstől való félelem miatt kerüljük el. Szerzőnk szerint ez a vallásos életet beszennyezővé is torzulhat, ha például valakit életének csupán utolsó pillanataiban késztet erkölcsi cselekvésre a pokoltól való rettegés. Magasrendűnek és követésre méltónak viszont azt tartja, ha a cselekvés rugója az erkölcsi törvények képzete. Hosszan és átszellemült módon méltatja, hogy itt a virtus és vétek természete mezítelen valóságában jelenik meg, „a virtus azért, mert a virtus szerettetik, a vétek azért, hogy elkerültetik, az igazság azért, hogy követtetik", itt az erkölcsi cselekvés szabályai jelentenek zsinórmértéket a szabadon és szabad akarattal bíró emberek számára, ebből a forrásból erednek a valóságos ember cselekedetei. A gondolatmenet himnikus befejezése már-már szárnyalóvá magasztosul: „Oh te láthatatlan emberem! Ez az érezhető test csak lakóhelyed és oskolád, melyben születésed, az értelem felébredése, életed, növekedésed, tökéletesedésed, halálod, az ebből való kiköltözés, és egy tökéletesebb életnek elkezdése lezajlik. Bátor vagyok azért a te szélvészeid aránt oh természet, a te erőid zűrzavarja meg nem rettent engemet, elragadhatsz ugyan az idők keringői által engemet is… de az erkölcsi valóság, az én minden időváltozása felett felségesmegrettenthetetlen bátorsággal bocsátom azért magamat ama nagy éjszakának irtózatos tengerébe … hiszem, hogy ekkor is egy jobb életre által lépek, s bőv mértékben mindent megnyerek, valamit itt a veled való ütközetekben elvesztettem."[31]

Az ezt követő második lecke az, hogy az ember a maga jussait (vagyis jogait) megtanulja. Ezt ugyan törvénykönyvek próbálják rögzíteni, de a valóságos kódexet „az emberiség atyja maga nyomta kebeleinkbe". Isten tehát ily módon beszél a legtisztábban velünk, s a kötelességeinkkel együtt mindig megjelenik ez az isteni adomány is. Ez a szabadon gondolkodást és a gondolatok „szabadon közöltetését" is jelenti, ami az emberi közösségek működésének nélkülözhetetlen feltétele. Hajós József már felfigyelt arra, hogy Fichte fordítójaként az érvelés során beépíti a szövegbe a gondolatszabadság mellett érvelő német gondolkodó híres nyilatkozatát is arról, hogy „szabadon gondolkodni annyit tészen, mint szabadon akarni, vagy a gondolatokban a szabadságot kimutatni éppen annyi, mint az

31 *Az emberiség megtanulásának oskolája*, Cr.

akaratban szabadságot mutatni, ez az ember személyességének fundamentuma, ezáltal az ember egy szabad erkölcsi valóság, ezáltal mondhatja, én vagyok".[32]

Ehhez társul a gondolatok közölhetésének joga, amely által lelkünk kapcsolatba jöhet a legelső és legutolsó gondolkodóval, hiszen a beszéd tehetségét ez hagyja érvényesülni, ezáltal értesülünk arról, „hogy nem Amfion hegedűje építette a városokat, s nem a varázsló vesszők változtatták paradicsom kertekké a puszta helyeket, ezáltal olvashatjuk Homérosz és Osszián énekeit".[33] Ezáltal van tehát történeti emlékezetünk, de nem kevésbé fontos, hogy „ez által vagyon az ember egyben köttetésben a lelkek országával, ez által bizonyíthatja meg, hogy ő polgár nemcsak az emberi társaságban, hanem a lelkek és erkölcsök világában is, melynek első tagja Isten, ez a lelket lélekkel beszélgetteti, ez a szabad és örömmel gazdálkodás a legnemesebb kincsek házából, e nélkül az emberi személyesség, szabadság, lelkiség semmit sem ér".[34] Érdemes azonban azt is látni, hogy ezt a realitásokkal is számolni kénytelen sorok követik: „A királyoknak, fejedelmeknek, elöljáróknak, ezeknek az emberiség boldogságára vigyázó angyaloknak sincs joga az embert az emberiségnek ettől a jogától megfosztani. Velek való visszaélésünket megszoríthatják, sőt kötelességük is megszorítani, beszédeinknek, írásainknak bizonyos határt vetni, ha a társaság és ennek tagjai valósággal szenvednének, ha azok a drága kincsek, az élet és a szabadság, a tulajdon és a bátorság, a közönséges csendesség és boldogság, melyeket őrízetek alá bíztunk említett jussunk élésével megrontanának és veszedelemben forognának, ekkor a népek atyjai tartoznak jussaink használatát megszorítani, de azoktól minket egészen megfosztani nincs jussa egy halandónak is. Nincs, ha körülöttünk minden világok elvesznek is, ha minden népek ezek roncsalékai alá temettetenek is. Ezen világok roncsalék darabjaira, minden népekre, s reánk is ezek alatt gondot visel az, ki nékünk ezen jussokat adta."[35]

A harmadik és záró lecke az, hogy az ember felismerje méltóságát, s annak megfelelően cselekedjék. Ez a legszentebb lecke, s ez életünk utolsó perceiben válik felkavaróan aktuálissá, hiszen ez „azon szent éjszaka homályának fátyolát,

[32] *I. m.*, Cv. Lásd Hajós József, „Egy röpirat a gondolatszabadságról", *Korunk* 31., 12. sz., (1972): 1806–1811. Részletesebben, több idézettel: Hajós József, „Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből", in *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*, szerk. Heller Ágnes és mások (Miskolc: Felsőmagyarországi Kiadó, 1999). Lásd még: Gurka Dezső, „Körmöczi János pályakezdése a jénai posztkantiánizmus hatásterében", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 446.

[33] *Az emberiség megtanulásának oskolája*, Cr.

[34] *Az emberiség megtanulásának oskolája*, Cv.

[35] *I. m.*, Cv.

mely ezt az életet elválasztja a következendőtől, elveszi az ember szemei elől és a lelket betölti a mennyei világossággal, a lélek úgy kezdi már magát nézni, mint az örökkévalóság egy gyermekét, ezt a világot és a maga testét, mint tanulásra rendeltetett helyet, melyekben ő mint a halhatatlanságnak fia a világosságnak és szabadságnak fiává felnevekedett".[36] Nem kevésbé fontos, hogy az embernek az is hatalmában áll, hogy erről cselekedetei által maga magának is bizonyságot tehet, amelynek három módja mindenki számára elérhető módon jelenik meg.

Az első: a hatás és részre hajlás nélkül való közönséges (mindenkire vonatkozó) szeretet.

Nagy hangsúlyt kap, hogy ennek minden vallás és nemzetbéli különbség nélkül kell érvényre jutnia, s külön bekezdésben rögzíti, hogy az emberiség csecsemő korában ismeretlen egyetemességről van szó. Mózes csak azok szeretetét rendelte el, akik nemzete Istenét, Jehovát tisztelték, „a többi népeket a föld színéről eltörleni és gyűlölni parancsolta". Nem volt meg ez az egyetemesség a megvilágosult görögöknél és a rómaiaknál sem: „Az emberiség barátja, az üdvözítő volt az első, aki a nemzeti közfalat lerontotta, a közönséges emberi szeretet tanította, és aki ezt gyakorolja, magát Isten fiának, lelki embernek nevezte, s ez volt fő pontja moráljának, amelyet se Plato, [se] Socrates nem tanított."[37]

A második: a közjóra való törekvés, vagyis nem csupán hazája és nemzete java foglalkoztatja. Kiemeli, hogy az ennek jegyében élő ember „nem cselekszik semmi olyat, ami a nyugalom, az okos vallás és az embertársai ellenében hatna, nem a bigott, babonás személyeket gyűlöli, hanem a dolgot magát".[38] Érdemes itt talán megjegyezni, hogy (persze kisebbségi helyzetéből következően is) következetesen ragaszkodott ehhez az elvhez. Nyilvános beszédeiben is elmarasztalta a vallási fanatizmus még épületesnek látszó megnyilvánulásait is. Jóval részletesebben beszél erről egy későbbi, Sándor Mózest búcsúztató beszédben, ahol az önmagukat tűzpróbának és egyéb ceremoniális szenvedéseknek alávetőkre visszatekintve így fogalmaz: „Hány ezer önkéntes szenvedőket nem számlált a közvélekedés a valóságos mártírok lajstromába? De hány ezreket nem töröltek ki a szent atyák olyanokat, kik azon tiszteletes névre méltatlanoknak ítéltettek?"[39] A józan kegyesség képviselőjeként rendre elmarasztalja a tudatlanságból és ennek édes leányától, a babonaságból származó tévelygéseket, s nem titkolja el, hogy az igaz kegyesség képviselője számára az, aki „a vallás lelkét a betűvel fel

36 *I. m.*, C2v
37 *Az emberiség megtanulásának oskolája*, C3r.
38 *I. m.*, C3v.
39 *A tiszteletes vénség*, 21.

nem cseréli, a megfoghatatlanok iránt szőrszálhasogatással nem vetélkedik, azokról melyek az igazsággal, a virtussal, s mostani létünkkel egybekötve, s függésbe nincsenek, nem határoz".[40] Tartózkodik ugyanakkor bárki megnevezésétől, nem a személyekre, hanem a jelenségre koncentrál. Majd másik témára térve ezt a pontot azzal fejezi be, hogy „a rangbéli különbség fontos és szükséges dolog", az ebből folyó „szokások és a szabadság megszorításai tiszteletes [tiszteletben tartott] pontok" előtte.

A harmadik mód az: hogy a maga területén mindenki nevezetes ember kívánjon lenni, aki tisztában van lehetőségeivel, hiszen nem szolgálhatjuk közvetlenül az egész emberiséget, de szolgálhatjuk a hazát. A legfontosabb az, hogy a gyalázatos politika, a privát haszon és commoditas, a közjóra törekedés a lelket ne ölje meg. Érdekesen egészíthetjük ezt is ki a Kénosi Sándor Mózes felett elmondottakkal, ahol mintha finoman a csak szavakban megnyilvánuló fellengzős hazafiaskodó nemesi retorikát is szóvá tenné: A helyes úton járó tehát „arra törekszik, hogy cselekedetei nevének is megfeleljenek, ha mint polgárt a közjó munkára szólítja, siet a maga áldozatját a haza oltárára vinni, hív, kész nemcsak szóval és beszéddel, vitam et sangvinem, hanem valósággal és cselekedettel, azonban ő nemcsak hazafi, ő világ hazafi is". [41]

A másik részletesebb feldolgozásra kiválasztott *Az hív elöljáró és hív szolga… jutalma… Petrityevity Horváth Ferentz… örök emlékezetére* című mű élén is a világi filozófiai világából származó, Cicerónak a kötelességekről szóló, és a korai újkorban nagy népszerűségnek örvendő műből vett szövegrészletet olvashatunk: „Omnino, qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant. Unum ut utilitatem civium sic tueantur, ut quidquid agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum. Alterum ut totum corpus reipublicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa, gerenda est. Cic. de officio libr. 1."[42]

[40] *I. m.,* 40.

[41] *I. m.*, 43.

[42] „Általában, akik az állami életben vezető szerepet szándékoznak játszani, tartsák szem előtt Plato két tanácsát: először, is úgy őrködjenek polgártársaik érdekei fölött, hogy minden cselekedetük erre irányuljon saját hasznukkal sem törődve; másodszor az állam egész testét ápolják, nehogy míg egyik részről gondoskodnak, a többit elhanyagolják. Olyan az állam igazgatása, akár a gyámság, azok javára kell szolgálnia, akiket ránk bíztak, s nem azokéra, akik a megbízatást kapták." Cicero, *A kötelességekről* I. könyv, ford. Havas László, in *Cicero válogatott művei*, válogatta és az utószót írta Havas László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 318–319.

A figyelmeztetés után idézi Constantin François de Volney már a fentiekben tárgyalt *Les ruines, ou Méditations sur les révolutions des empires* című munkáját. Ennek az élén egy az eredetiben *Invocation* című elmélkedés áll, melyre a beszélőt az ősi Palmyra város hatalmas romjainak felkavaró látványa ihlette. Mivel nem tudjuk egészen pontosan, hogy Körmöczi a francia, a német vagy esetleg mindkettő szövegével találkozott, talán elegendő lesz, ha Palásthy Marcell magyar fordításában idézem szempontunkból legfontosabb bekezdéseit. Ezt követően közlöm Körmöczi szövegét is.

> „Üdvözöllek magányos romok, szent sírok, hallgatag falak! Titeket szólítalak, íme, hozzátok intézem fohászomat. Igen, míg a nagy tömeg titokzatos félelemmel rezzen össze megpillantásotokkor, az én szívemből a vonzódó érzelmeknek, gondolatoknak ezrét váltjátok ki. Mennyi hasznos tanulságot, megható, sőt megrázó megfigyelést nyújtotok ti annak a léleknek, mely olvasni tud belőletek. Míg a világ még a zsarnokok igája alatt görnyedt, ti életre keltettétek az őket irtózattal eltöltő igazságokat, s mikor a fejedelmi hamvak a rabszolgák porával elvegyültek, bizonyságot tettek az egyenlőség szent alapigazságáról. Én magányos rajongója a szabadságnak, a ti árnyatokban láttam az ő géniuszát meg jelenni. Nem úgy ám, mint az értelmetlen csőcselék képzeli: gyújtogató fáklyával és tőrrel a kezében, hanem az igazságnak felmagasztosult alakjában, kezében a szent mérleggel, amellyel az örökkévalóság kapujában megméretnek a halandók tettei.
>
> Ó, sírok, mily erő lakozik bennetek!… Ti büntetitek a hatalmas elnyomót, ti raboljátok el a kapzsi kizsákmányolók aranyát, megbossulva a gyöngéket, akiket kifosztottak. Ti egyenlítitek ki a szegények nyomorúságát azzal, hogy a pompázó gazdagokat gyötrő gondokkal töltitek meg, ti vigasztaljátok a szerencsétleneket az utolsó szabad hazát kínálva nekik, s ti töltitek meg a lelket valódi egyensúlyával az erőnek és a fogékonyságnak, amely szülőanyja a bölcsességnek az élet tudományának. …ti emelitek a nagy tömegeket a gyötrő alacsony érdekek fölé, és csak abban a lélekben bomlanak ki nagy érzések, s csak abban fejlődik ki alapos fogalma az erénynek,

dicsőségnek, mely lélek a ti magasságotok ormáról nézi végig a népek és idők színterét."[43]

„Gyászos siralmak, csendes nyugodalmak helyei, ti vagytok a legtisztább gondolatoknak szülői, mely hasznos lecke, mely fontos tudomány, melyet borzasztó szemléléstek szolgáltat a léleknek, aki tudja olvasni a Mindenható kezek betűit rajtatok, tü az élet viszontagságai között, a terhek és fájdalmak közepette az elfáradott és félig megholtakban is az élet érzését felébresztitek, amidőn a kegyetlenség vas vesszeje alatt a föld elnémul, amidőn az erőszak karjai között az ártatlanság leroskad, tü az igazságot, mely utáltatik, prédikáljátok, és a királyok szent hamvait az alacsony rabszolgák szerte szórt poraival, az hatalompálcák darabjait a pásztori botok roncsalékival egyben elegyítitek, a tü környéktekben uralkodó egyenlőség szentséges theorémájának megerősítésére.

Gyászos siralmak, rémítő nyugodalmak helyei, mely nemes bölcsesség sarjadzik a tü hantjaitokon, mely sokat ígérő, mely édes és megelevenítő világosság lövellik a tü mohos falaitok közül a mü szíveinkre, új élet öszvenyére ragadja ez a mü tántorgó lábainkat, megerősíti ellankat értelmünket, új foglalatosságra hív és szólít ez münket, e világi élet álmából felébrett, s megújult erővel lelkesít napjainak bölcsen számlálására, … és oh mely fontos, mely drága ajándék csak egy nap is, mely sok jót vagy gonoszt gondolhatunk, akarhatunk, cselekedhetünk, megakadályoztathatunk csak egy nap is, boldogságunk summáját mennyire sokasíthatjuk, vagy nevelhetjük csak egy nap is. Mi jót vagy gonoszt megtészünk, abból nem csak a mü fejünkre hull az áldás vagy az átok, hanem azokéra is, valakik vérségi, vagy polgári egybeköttetésben élnek mü velünk, ami jót vagy gonoszt mü ma megtészünk, a meglészen holnap is, meglészen az üdök egybeköttetése által mind azokban a századokban, melyek mint cselekedeteink leghívebb tanúi az örökkévalóságnak pitvariba sietnek.

Csendesség, setétség, gyászos siralmak birtokosi, a tü karjaitok között, a tü rettenetes felségtek elött lerogyik minden test, a tü kebeletekbe tér vissza minden meglelkesítet por, a tü gondviseléstekre és számadástokra bizatnak minden élőknek hamvai, mint a halha-

[43] Constantin François Volney, *A romok. Elmélkedés sz államok pusztulásáról*, ford. Palásty Marcell (Budapest: Vas József könyvkereskedés), 3–4.

> tatlanság elvetett magvai, a tü öletekbe, a tü karjaitok közé tértek vissza azon nemes hamvak is, amelyekkel a Mindenható kéz egy nemes, egy közjóra törekedő, a közboldogságot a maga tulajdona hátramaradásával is előmozdító lelket kötött vala amaz nemes szívű férjfiban, néhai Méltóságos Széplaki Petrityevith Horváth Ferentz Úrban…"[44]

Láthatjuk, hogy a helyszín némileg megváltozik, Körmöczinél egyértelműen a temető lesz, ám a megszólalás szituációja és a dikció szinte azonos, és azonos az olvasni tudó lélek megrendülése is, meg persze a halálban megtörténő egyenlőség szent teorémája (a franciában a *saint dogme de l'égalité*, a németben *der heilige Lehrsatz der Gleichheit*) is.

A továbbiakban aztán már nem kötődik ilyen szorosan Volney szövegéhez, de a retorizáltság megmarad, amire nagyon is rászorul az igen terjedelmes és fejezetekre nem tagolt szöveg. Ez elsősorban az aposztrofék változatosságra törekvő használatában nyilvánul meg. Újra megszólítottak lesznek tehát a romok, „a századok alatt virágzott birodalmak skékletjei, hatalmas országoknak, fényes városoknak, pompás épületeknek omladéki", amelyek most a porban hevernek, hogy aztán szinte szemrehányásözönt zúdítson a halálra, amelynek kedvezni nem tudó keze eltöröl minden különbséget, s minden halandót „az elenyészés vedrébe" gyűjt be.

A bevezetést követően a társasági élet közönséges (vagyis általánosan érvényes) boldogságára befolyó igazságai kerülnek bemutatásra, de tőlük már elszakadva szögezi le: vizsgálata arra irányul, hogy a természet, az emberi okosság, a vallás és a tapasztalás milyen arányban részesül a boldogság felkutatásában.

Bár Volney-től nem függetlenek, de kevésbé részletezőek az emberi történelem kezdetéről és kibontakozásáról írottak. Mint fentebb már szóltunk róla, a francia szerző több fejezeten keresztül mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a természenek ugyan kiszolgáltatottan, de vele mégis harmóniában élő teremtett ember, az önszeretet és a fájdalomtól való tartózkodás által motiválva eljut ennek az előbbi zabolátlanná válásáig, hogy aztán belássa a törvényekkel szabályozott társadalmi szerveződés szükségességét, jóllehet ez aztán folyamatosan torzuló formákat ölt. Körmöczi itt úgy összegez, hogy a teremtett ember a jó és rossz, a vele járó jutalom vagy büntetés ismeretével kezdte meg földi pályafutását, „ezen belső törvénnyel, jussal és erővel lelkesítve állott ki a halandó a bújdosás karikájába, e mellett próbálta legelső lépésit, tapasztalta botlásait, kóstolta cselekedetei

44 *Az hív elöljáró jutalma,…* 41. (Az oldalszám folyamatos a kötet másik búcsúztatójával.)

keserű gyümölcseit, mind addig, míg a sokat ígérő, de nemesebb tehetségek csírába indultanak, mindaddig, míg az indulatok tőreinek, a zabolátlan magaszeretet hálóinak, az erőszak kardjainak sokszor áldozatjává nem lett, míg a tévedések terhei alatt elfáradván tehetségeit esmérni, érdemét érezni, elrendeltetését megpillantani kezdette, s tanács és példa, bölcsesség és bátorság, csendesség és nyugalom iránt sóhajtozván társaságot formált".[45] Nem ecseteli aztán ennek változásait, elmarad tehát a társasági formáknak az a részletezése, amellyel a fentebb elemzett beszédben találkoztunk. Csupán az általa nagyon kedvelt köntösmetafora használatával érzékelteti, hogy ez a formaruha is folyamatos változásoknak van kitéve, s ha van a folyamatban törvényszerűség, akkor az, hogy „a régiség határ nélkül való tisztelete, és az újság szer felett való szeretete" egyaránt káros.

Jól érzékelhető tehát a konkrétumoktól való tartózkodás, és persze sejtelmesnek minősíthetjük azt a szerinte jelenre alkalmazható bibliai célzást is, mely szerint maga az igazság szája mondotta, hogy eljön az az idő, amikor már nem példabeszédekben szól az emberekhez. Ebben az összefüggésben írja le azt is, hogy végéhez közeledik a balítéletek korszaka, s bekövetkezik „a tudatlanság és a vakság rabszíjainak elszaggatása", ám azt tudni kell, hogy „a sötétség országa nem erőszakos vetélkedésekkel, hanem a tanítás és építés szelídsége" által számolható fel.

Itt tehát az erőszakosság kizárása teszi elfogadhatóvá azt a cenzurális korlátozást, amellyel a Pákei felett elmondott beszédben már találkoztunk: „nem kell itt akadályul venni a penna és a nyomtatás zabolálatlan szabadságának megszorítását, nem, mert jótétemény az a társaságban, ha kiragadtatik a goromba kezéből az üszög, melyet hordoz, a csendes lakosok hajlékai felperzselésének, s az ilyen szinű zabolátlanság anyja a hitetlenségnek és feslettségnek".[46] Mint a fentiekben láthattuk, hasonlót fogalmazott meg a gyújtogató csőcseléket elítélő Volney is, ám az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az ő girondista programjában is szerepelt a szociális ellentétek mérséklése. Körmöczi azonban erőteljesebben fogalmaz: „Ha egy mesterember, egy szántóvető… minden fáradtsága sem ér annyit, hogy terhes házát tarthassa, ha egytől gyűlöltetik, mástól üldöztetik, az élet gyönyörűsége elvész, a lélek elcsügged, s a kétségbeesés feléled kebelében, s azt kiáltja: szaggasd el a kötelet, … nyúlj a te verítéked gyümölcsihez, a törvény halált súg az ő fülében, s ő nem fél a következő rettenetes pillanattól."[47]

45 *A hív elöljáró*, 48.
46 *A hív elöljáró,* 59.
47 *I. m.*, 72.

Mint bevezető idézetünkből látható, már a terjedelmes fejtegetést megelőzően felvillan Petrityevity alakja, hogy aztán a befejezésben visszatérjen, hiszen méltatása egyben emlékoszlop-állítás és a halhatatlanság egy formájának biztosítása az erre érdemesült számára, aki persze istenes emberség jegyében eltöltött életével rászolgált arra is, hogy átvonuljon abba a másik életbe, amelyben ilyen ember számára az itteninek fennkölt folytatása lesz.

Összegzés és tanulságok

Talán az ismertetések érzékeltetni tudták, hogy az újabb két beszéd egyfelől tematikai újdonságot hozott. Míg 1799-ben az embernek az univerzumban elfoglalt helye volt a kiindulópont, ezekben az emberi létezés történeti dimenziója került középpontba. Ez azt jelenti, hogy az eddig feltüntetett források kiegészülnek Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című művével. Simon József ugyan finom elemzéssel mutatta ki, hogy ez a mű már ott van a kissárosi beszéd hátterében is, de a későbbiekben erőteljesebbé válik jelenléte. Ennek részletes dokumentálására itt nem kerülhet sor, ezért csak arra mutatnánk rá, hogy az *emberiség* fogalom nyilvánvalóan a herderi *Humanität* magyarítása, s az ő megfogalmazását idézve beszél a kereszténység üzenetének egyetemes voltáról. Itt nyilvánvalóan Herder nagy művének *A tantételek az emberiség jellegéről* című fejezetében a 30. tétel alatt olvashatókra támaszkodik, ahol a német gondolkodó azt fejtegeti, hogy a Krisztus által hirdetett keresztény vallás maga a humanitás volt, „mégpedig a legtisztább értelemben, a legtisztább forrásból merítve, a leghatékonyabban alkalmazva. Krisztus az Ember Fiának, azaz embernek tartotta magát, és nem ismert ennél nemesebb nevet”.[48]

Az eddigiekből azonban nem derülhetett ki, hogy a tematikai újdonsághoz szemléleti újdonság is társult. Ez nyilvánvalóvá válik, ha az alábbiakban a gondolatmenet ismertetését kiegészítjük azokkal a reflexiókkal is, amelyekkel felvezeti vagy kommentálja mondandóját. A kevésbé patetikus hangnem természetesen összefügg az alkalommal, hiszen itt halottaktól veszünk búcsút, de minden módosulás nem magyarázható ezzel. A legfontosabb az, hogy az okosság és bölcselkedés helyes érvényesülését most már nem csupán az veszélyezteti, hogy a vallás fogságába került, hanem éppen ellenkezőleg az istenségtől való elszakadás veszélye lép fel nagy aggodalmat keltően. A Pákei József felett elmondott beszédben a

[48] Magyarul: Johann Gottfrie Herder, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájából és más írások*, válogatta és az előszót írta Rathmann János, fordította Imre Katalin és Rozsnyai Ervin (Budapest: Gondolat Kiadó, 1968), 471.

felütését követően belső monológként szinte felidéződik az a párbeszéd, amely Volney-nél zajlik le a szerzői én és a géniusz között, s amelyet korábban nem használt fel. Ennek során az előbbi elkeseredésében a halandók sorsát a vak végzetnek vagy egy kikutathatatlan istenség átkos cselekedeteinek tulajdonítja, amit persze a géniusz meggyőző érveléssel utasít vissza, hogy aztán kifejtse: a nyomorúság csermelye nem az égből fakad, hanem az ember szívéből. „Nem arra a következtetésre jutunk-e, hogy egy közönséges circalom a mi futásunk, mely szerént a porból felemelkedünk, mint egy meteor az áerben, a fátum, a szerencse játékául megjelenünk, s evvel a porba örökre ismét visszaesünk" – olvassuk Körmöczi 1802-es beszédében, s persze rögtön elhangzik a válasz: „Nem szomorú hallgatóim! A teremtő bölcsesség nem játszik komédiát a föld törékeny gyermekeivel."[49] Majd később patetikusabban folytatja: „Oh bölcs Atyja és nevelője az halandóknak! Csak az okosságot és egyenességet parancsoltad… Az érzés, az értelem, az okosság, a lelkiismeret, a vallás azt kiáltják, azt tanítják minékünk, hogy te münket meg nem csalhatsz" Így aztán eljut a tévúton járók konkrétabb megjelöléséig is, hitetlen vallástalanokról és istentagadókról beszél, akik „a keresztény vallás, erkölcs, virtus szentséges kötelékeinek egyben-szaggatói, az emberi értelem tévelygéseinek mindennapi szomorú bizonysági".[50]

Komoly különbség van tehát a nyomtatásban is megjelent korábbi és későbbi megnyilatkozások között, s ezt logikus összefüggésbe hoznunk a környezetében történtekkel. Felidézzük tehát, hogy Körmöczi perének erre vonatkozó fejezetét tárgyalva megállapítottuk: talán már peregrinációja idején is kézbe vette Holbach *Système de la nature* című kötetét, de 1801-ben Bécsből biztosan beszerezte, s ekkor készíthette el bevezetése és első fejezete kivonatos, latin részeket is tartalmazó fordítását is. Most ezt a fordítás-részletet a Pákei-búcsúztató felől olvasva azt kell megállapítanunk, hogy a nyomtatvány egyes részei kifejezetten az ebben a kéziratban olvashatókkal vitatkoznak. Láthattuk az imént, hogy az okosság megfelelő, korlátok közötti használatát körvonalazza az 1802-es beszédben. Nagyon elgondolkodtató tehát, hogy a Holbachból merítő kézirat éppen ezt a korlátozó gyakorlatot bírálja szenvedélyesen, azt a törekvést, amely igazságtalanul levetette trónusáról a józan okosságot, hogy a megcsalatást mentegessék a segítségével. Ezzel magyarázható, mondja a Holbach-fordítás, hogy az igazságnak legfeljebb néhány sugári váltak néhol láthatóvá, de azok is csak azért, mert a természettől lehetetlen volt egészen eltávozni. A cél pedig az, áll a kéziratban, hogy „az ember a természetre vissza vezetessék, az okosság érdeme felfedeztes-

[49] *Az emberiség megtanulásának oskolája*, Ar.
[50] *I. m.*, Av.

sék, a virtus szerettessék, és a homály, mely az óhajtott boldogság útjait elrejti, eloszlattassék".[51] Az átvett fejezet végén ezt a törekvést a hírhedt könyv egészének üzenetét is megelőlegező kijelentés demonstrálja: „Meglátjuk, hogy nincs ok kettőbe venni a világot, mely mindenik a természet uralma alatt vagyon."[52]

Mint láthattuk, az 1802-es Körmöczi-beszéd ezzel szemben minden korábbinál állhatatosabban védelmezi a természeti és az erkölcsi világ dualizmusát. A korábbi dolgozatban elmondottakra visszautalva úgy látjuk tehát, hogy ő bizonyosan nem jutott el Holbach művének igenléséig, s amikor ez föltétlenül szükségessé vált, ennek ideje korán, már 1802-ben nyilvánosan is hangot adott. Ennek leszögezése persze nem jelent megoldást a nyakába akasztott per korábbi dolgozatunkban számba vett minden kérdését illetően. Új mozzanatként esetleg feltételezhetjük, hogy a radikalizmusra hajló hallgatóknak szóló burkolt üzenés is célja lehetett a Pákei felett elmondottaknak, s persze bizonyosan továbbra is fenntartható az az állításunk, hogy nagy tanáregyéniséghez méltó érzékenységgel és emberséggel járt el.

Megfigyeléseink szerint tehát az 1800-as évek elején áthangolódott Körmöczi János bölcselkedése, ám ez korántsem volt olyan radikális, mint a korábbi dolgozatban tárgyalt két jelentékeny pályatárs, Kozma Gergely vagy Gedő József esetében. Napnál világosabb persze, hogy náluk a társadalmi-politikai nézetek átalakulásáról volt szó, ám tőlük eltérően Körmöczit nem ragadták magukkal a franciaországi változások. A jakobinusok politikai programjára emlékeztető megnyilatkozásnak nincs nyoma életművében. Mint fentebb láthattuk, egyáltalán nem volt szociális érzékenység híján, nagy részvéttel beszél arról, „hogy a boldogság nem tud közönségessé", azaz mindenkire kiterjedővé lenni, s felháborodva sorolja fel, hogy „semmit sem dolgozni másnak véres verejtékéből élni ma is annyit teszen, mint nagynak lenni. A fösvénység magához szívja a gazdagságot, akik azt teremtették a lábai alá veti."[53] Ám a folytatásból jól kivehetően idegenkedik a társadalmi élet bármiféle felfordulásától, és reménykedik „az emberi szívet viselő monárkák" (uralkodók) atyai gondoskodásaitól, és „az elöljárók szorgalmas vigyázásaitól" érkező segítségben.[54]

A markánsan kidomborodó egyedi vonások persze meg is nehezítik elhelyezését a 19. század eleji erdélyi és magyarországi szellemi élet térképén. Ez szűkebb közössége tekintetében is további vizsgálatokat igényel, nem utolsósorban

51 MsU 1282. 43v.
52 MsU 1282. 43. 46r.
53 *Az emberiség megtanulásának oskolája*, Cr.
54 *Az emberiség megtanulásának oskolája*, A3r.

azoknak a filozofikus prédikációknak a források azonosításig elmenő vizsgálatát, amelyekről tanulmányunk elején szóltunk. Megfigyeléseink viszont máris érdekesek lehetnek a hazai Kant-recepció változatait kutató szakemberek számára. Ez még akkor is igaz, ha sajnos meg kell elégednünk azzal, hogy egy nagyon fontos önreflexiónak csak a kivonatát ismerjük. Ez rektori beköszöntő beszéde, amely nyomtatásban nem jelent meg, és csak Gál Kelemen által a kolozsvári unitárius kollégium anyakönyvéből (*Fasciculus rerum scholasticarum*) kimásolt kivonatát ismerjük. Ám mivel ennek az évnek anyagából több lap később kiesett, nem tudjuk megmondani, hogy „a rövid, világosan megfogalmazott, tiszta csengésű értekezés" pontos és teljes szövegét adja-e a híres monográfia.[55] Az embernek, a tiszta énnek önazonosságát, önmagával való abszolút megegyezését ismételgető kivonat bizonyos összhangban van az embert közismerten autonóm erkölcsi lénynek tekintő kanti felfogással.

Újat tudunk viszont mondani egy másik önreflexió megszületési körülményeiről és értelmezési lehetőségeiről. Egyed Péter datálatlanként közölte Körmöczi Petrityevity Horváth Miklós főgondnokhoz intézett alábbi sorait: „Az Aranka Úr reflexióit és crisissit megolvasom, én ugyan kantiánus vagyok, amennyiben vagyok, az úr a sok én, te, ő-vel persze fichteiánus: hogy megértsük egymást, ez bajosocska commissio, de ha kiverekedhetem ezen státus dolgából, csak írok valamit reá."[56] Az Aranka-életmű értői szerint itt bizonyosan Aranka György 1805-ben megjelent *Ember, világ, Isten. Egy philosophiai elmélkedés* című értekezéséről beszél. A kiadvány főcímlapjának verzóján legalábbis ez a cím szerepel, amelyhez a kötetben még a *Természet philosophiájának némely eleji* alcímet is hozzáragasztotta. Ez egyébként a kötetben található vegyes témákat taglaló négy elmélkedés közül az első,[57] és az indító tézisek idézése nyilvánvalóvá teszi, hogy ezekre vonatkozik a nyilatkozat:

[55] Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)* II. (Kolozsvár: 1935), 461. Ezt a kivonatot azóta újra közölte: Csetri Elek, „Körmöczi János 1763–1836)", in *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára,* szerk. Glatz Ferenc, Soós István (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, 1993), 260. és Egyed Péter, „Erdélyi kantianizmus: Sipos, Köteles, Körmöczi", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 402.

[56] Egyed Péter, „Erdélyi kantianizmus: Sipos, Köteles, Körmöczi", 403. Körmöczi Petrityevity Horváth Miklós főgondnokhoz intézett levelének lelőhelye Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Körmöczi-hagyaték, Levelezés 6/24.

[57] *Aranka György apró munkáji. I. Darab*, Marosvásárhelyen, 1805.

„1. Az embernek, mint embernek esmérete különbözik az Én, Te, ő esméretétől, mert az utolsónak esmérete szorosabb, határozottabb az embernek esméreténél, de különbözik az Aznak esméretétől is, mert ennek gondolatja szélesebb az ember gondolatjánál és esméreténél.

2. Amikor ezt a négyet gondolom: Én, Te Ő, Az, akkor a világon mindent gondolok, olyan formán, mint amikor azt mondom, hogy gondolom magamat, s ami rajtam kívül vagyon."[58]

Természetesen az igazán nagy újdonság az lenne, ha előkerülne Körmöczi értekezése, erre azonban kevés az esély, és persze az sem bizonyos, hogy rászánta magát megírására. De az idézett nyilatkozat így is konkrétabb hátteret kap az Aranka művéről elmondottak által. Egyrészt kétségtelenné válik, hogy olyan szöveget írt Körmöczi, amely vitatkozott a Fichte-követőnek tekintett felfogással, s kitartott Kant mellett. Talán nem esünk a túlinterpretálás hibájába, ha jelentőséget tulajdonítunk hangnemének is. A tréfálkozó, ironikus hangnem ellenére (*bajosocska commissio*) világos, hogy alapjában véve kivitelezhetetlennek tartotta Kant és Fichte bölcseletének összeegyeztetését. Ezzel nem nézett szembe a modern szakirodalom, amely abból kiindulva, hogy Körmöczi lefordította Fichtének a gondolatszabadság védelmében írott kiáltványát, bölcselete egészének intenzív jelenlétére következtetett. Legmesszebbre ebben Gurka Dezső jutott, aki szerint kimutatható Körmöczinél a fichtei értelmezés azon karakterisztikuma, „hogy nem az emberi észnek tulajdonít döntő szerepet önmaga és mások kiművelésében, hanem az akaratnak". Gurka idézi is a beszédekből az általunk is bemutatott helyeket az akarat fontosságáról,[59] de elfeledni látszik, hogy Körmöczinél mindig ész és akarat egymást kiegészítő voltáról van szó, ezek szembeállításáról vagy az akaratnak az észnél fontosabb voltáról nála nem beszélhetünk.

Ebben a kontextusban talán a *kantiánus vagyok, amennyiben vagyok* megfogalmazásnak is jelentőséget tulajdoníthatunk. A fichteiánus Arankával való szembeállítás kontextusában tehát nem arról van szó, hogy azért lenne csak bizonyos mértékben Kant-követő (*amennyiben vagyok*), mert átállt az őt meghaladó másik német gondolkodó hódolóinak táborába, hanem azért, amiről dolgozatunk egésze szól: Körmöczi úgy lett Kant követője, hogy nem mondott le a

58 *Aranka György munkái*, A3r-v.

59 Gurka Dezső, „Körmöczi János filozofikus pályakezdése a jénai posztkantiánizmus hátterében", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 444–447.

racionalisztikus dogmakritikai hagyománynak ápolásáról és – a nyilatkozat időpontja szerint – ehhez ragaszkodott 1805-ben is, vagyis akkor is, amikor már túl volt a Holbach-ügy megpróbáltatásain.

Ezek a megfontolások is sürgetővé teszik a fentebb említett bölcselkedve szónokoló kortársai szövegeinek vizsgálatát. Ezek ismeretében lehet majd megválaszolni, hogy a Kant-recepciónak ez a saját hagyományra érzékeny volta az erdélyi unitarizmus újabb egyedi vonásának tekinthető-e. Az *újabb* jelző használatát az teszi indokolttá, hogy – bár a filozófiatörténeti szakirodalom ezt nem látszik tudomásul venni – Kant bölcseletének igenlő erdélyi recepciója (elsősorban Pákei Józsefnek köszönhetően) megelőzte a magyarországit.[60] Ezért lenne tehát egy újabb egyedi vonás a kitartás a kanti bölcselet saját múlthoz igazított változata mellett. Ez különösen azoknak a kutatásoknak a fényében lenne hangsúlyos, amelyeknek eredményeit a legmarkánsabban S. Varga Pál[61] összegezte. Ő másokkal együtt úgy látja, hogy a 19. század első évtizedeiben a magyar bölcseleti gondolkodásban a hit pozícióit jogaiba visszahelyező törekvések lesznek a meghatározó jelentőségűek és a magyar gondolkodás történetét hosszabb távon is meghatározóak. Szerinte ez nem csupán az egyházi kötődéseit megtartó református Sipos Pálnál figyelhető meg, hanem még a hatásosabban és szélesebb körben ható Kazinczynál és Kölcseynél is. Ennek fényében talán még az is felvethető, hogy ez a dolgozatunkban kimutatott áthangolódás ellenére tartósnak bizonyuló szívós ragaszkodás a kantiánus bölcselkedéshez is hozzájárulhatott Körmöczi jelentékeny életművének elszigetelődéséhez és visszhangtalanságához.

60 Latzkovits Miklós, „Pákei József levelei Körmöczi Jánoshoz (szövegközlés)", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 346.

61 S. Varga Pál, *„…az ember véges állat…" (A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey),* (Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1998); Uő, „Ész és hit. Adalékok a XVIII–XIX. századi fordulójának vallásbölcseleti vitájához", in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos (Debrecen: Református Nagykönyvtár, 2000), 429–477.; Czifra Mariann, „Kazinczy ideális vallása. A valláskritikai szólamok háttere az 1810-es években", in *„Et in Arcadia ego." A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése"*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Mónika (Debrecen: Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium, 2005), 224–240.

Papp György[1]

Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében[2]

II. rész: kiemelt személyek, közösségek és lakomák

Ebben a tanulmányban folytatom annak vizsgálatát, hogyan jelennek meg Priszkosz rétor történeti művének részletei, motívumai Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében. Az előző részben[3] a Gárdonyi regényéhez és Priszkosz történeti művéhez kapcsolódó kortörténeti és részben historiográfiai megjegyzéseken túl a követség fogadtatását, illetve az Attila elleni összeesküvés eltervezését és leleplezését bemutató mozzanatokra összpontosítottam, ebben a részben a hun társadalomból kiemelt személyekre, közösségekre és a bemutatott lakomákra kívánom irányítani az olvasó figyelmét. A párhuzamos szakaszok összehasonlító elemzése révén megkísérlem feltárni a történelmi regény és historiográfiai forrása közötti hangsúlyeltolódásokat, valamint bemutatni, hogyan alakítja át Gárdonyi Priszkosz rétor józan tárgyilagos beszámolóit irodalmi képekké és erkölcsi példázatokká.

Szabad-Görög

A *Láthatatlan ember* egyik érdekes szereplője Szabad-Görög: ő segíti a regény főhősét, hogy tájékozódjon a hun világban, például, amikor a 12. fejezetben

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.02

[1] Papp György (1983, Beszterce) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben szerzett lelkipásztori oklevelet 2006-ban. Ezt követően Illyefalván volt segédlelkész, Nagyenyeden a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban könyvtáros-segédlelkész, majd Mezőörményesen helyettes lelkész. 2012 októberétől a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben tanít bibliai héber és ógörög nyelvet. Elérhetősége: pgyvdm@yahoo.co.uk.

[2] A tanulmány megírását előkészítő kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Domus ösztöndíjának (153/41/2022/HTMT) támogatásával végeztem, amelyet ez úton hálásan köszönök. A *Keresztény Magvető* 2024/3-as számában megjelent tanulmány folytatása.

[3] Papp György, „Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében. I. rész: a követség fogadtatása és az összeesküvés", *Keresztény Magvető* 130., 3. sz. (2024): 235–257.

elmagyarázza Zétának, hogyan történik az „igazlátás,"[4] valamint az ő élettörténete válik Zéta számára mintegy inspirációforrássá és követendő mintává, amikor a regény hőse célként tűzi ki önmaga számára, hogy harci hőstettek révén ugyanazt a státust érje el Attila környezetében, mint az egykori görög kereskedő. Ez utóbbi motívum több alkalommal is felbukkan a regény szövegében és talán azt hangsúlyozza, mennyire erős volt Zétában a vágy, hogy ő is hasonló megbecsültségi fokra jusson a hun társadalmi ranglétrán, de mindenekelőtt Emőke szemében.

A 17. fejezet elején Gárdonyi kiváló lélektani érzékkel ábrázolja Zéta belső vívódását, álmatlan éjszakákat okozó gondolatait:

> „Jó volna, ha a fejünkbe is lehetne zsilipet illeszteni. Hogy félre lehetne ereszteni a gondolatok patakját egypár hétre: ne forognának némely kerekek.
>
> Az én kerekeim, lám, azon forogtak, hogy Szabad-Görög is rabszolga volt, s nyomorultabb rabszolga nálamnál. Nekem van nyolc aranyam, és még ezenfelül száz. Szabad-Görögnek nem volt egy rézásza se. Nálamnál vénebb volt, ügyetlenebb, tanulatlanabb. De elment a csatába, és harcolt. Fölszabadították: gazdagságra kapott, és hun nőt szerzett feleségül, hun nőt!…
>
> Itt lett volna jó leereszteni a zsilipet!
>
> Nem volt énelőttem íze az ételnek s álma az ágynak, mióta hazaútra keltünk. De hogyan forduljak vissza? Hogyan váljak meg a gazdámtól? Megmondhatom-e neki, hogy egy olyan leányhoz térek vissza, aki bizonyára Atilla egyik fiának van nevelve?
>
> Arra gondoltam, hogy maradjon a száz aranyom Konstantinápolyban Priszkosz zacskójában: visszaszököm.
>
> Arra gondoltam, hogy elveszem a száz aranyamat titkon a gazdám pénzéből. Ezt a gondolatot szinte rémülettel taszítottam el magamtól.
>
> Aztán arra gondoltam, hogy leheveredek az útfélre, és elmaradok, visszatérek Rika királynéhoz. Szolgálatot kérek tőle. Hiszen tudja, hogy szabad ember vagyok.
>
> De hátha már elfelejtette azt a beszélgetést? S hátha el se fogad? Hiszen az utolsó napokban nem fogadott.

[4] Gárdonyi Géza, *Láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, Budapest, 2020), 77–79.

Hátha azt gondolja, hogy szökevény vagyok, s visszakísértet a gazdámhoz!

Éjjelenkint, ha ébren voltam, néztem a holdvilágot, és könnyeztem. Ha aludtam, álmomban a csaták viharában forogtam, embereket öltem. Föltéptem a mellüket, és ittam a vérüket. Vagy engem öltek, s ők itták az én véremet. Nekem egyáltalán borzasztó gondolat volt a csata, ahol emberek embereket ölnek. Ha a tulajdon orrom vére folyt, az is irtóztatott. De az a gyönyörködtető kép, hogy olyan úr lehetek, mint Szabad-Görög!"[5]

Majd a 32. fejezet közepén, amikor Zéta felgyógyulása után gazdájával, Csáthtal beszélget, őszintén elmondja, miért is szökött el Priszkosztól, és hazudta azt, hogy ő tulajdonképpen Priszkosz ajándéka Csáth számára:

„Hát Csáth zordul is fogadott.

– Folytassuk – mondotta – a beszélgetést. Hát mért bolondítottál engem azzal a levéllel?

Az asszony meg az apja ott ült a szobában. Emőke is átlebbent a másik szobából, és az ajtófélfának támaszkodott.

És nézett rám aggodalmasan.

– Uram – feleltem szomorún –, lágyuljon meg a haragod irántam: nem vagyok én annyira kormos, mint amilyennek látszom. Én, hogy a gazdámmal itt jártam, megszerettem a hun életet. Egy napon Szabad-Göröggel találkoztunk, aki ékes hun ruhában jött elénk, vígan, boldogan. Elmondta, hogy rab volt, de csatába kísérte az urát, s vitézkedett. És hogy most a volt rab egy asztalnál ül azzal, akinek szolgált.

– Ez igaz – felelte Csáth jóindulattal –, hát ez járt a fejedben?

– Ez.

Emőke arca megvidámult. Tekintete meleg sugárral állt az arcomon.

Csáth azonban megint gyanakvón pislogott:

– De hiszen Priszkosz fölszabadított téged, és úri tisztségre nevelt!

– Nem bíztam, uram, az udvarban. Ott nők kormányoznak. Itt férfiak. Láttalak téged, uram, és kivizsgáltam az arcodból, hogy jó ember vagy, uram. Gondoltam: beállok hozzád rabnak, s mihelyt háború lesz, melletted harcolok.

[5] Gárdonyi, *i. m.*, 98–99.

Csáth nézett. Föl és alá járt a szobában.

– Bolond, de derék – mondta a fejét rázva –, ezt kellett volna rögtön nyilvánítanod, nem pedig alakoskodnod. Most már nem adlak vissza Priszkosznak. De ezt egyenesen is megmondhattad volna."[6]

Ezek a motívumok természetesen a szépírói képzelet szabadságának eredményei, amelyek hozzájárulnak a regény cselekményének kibontásához, illetve a főhősben lévő feszültség és vívódások érzékeltetéséhez.

Ezzel szemben Priszkosz történeti művében csupán a Szabad-Göröggel való első találkozás jelenik meg, amelyet a késő ókori történetíró a Római Birodalom és a hun társadalom közigazgatási rendje közötti különbség ábrázolására használ fel, és ennek keretében elhangzó apologetikus beszéde mintegy a római rend ügyvédévé teszi. Gárdonyi ezt a találkozást a regény 11. fejezetében helyezi el, és Priszkosz viszonylag hosszú eszmefuttatását a kelet-római állam- és társadalmi rend dicséretéről csupán részletekben villantja föl a két szereplő közti párbeszédben:

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
Amint ott várakozunk, egy fekete szemű hun jön. Lobogós ingujjú, cifra fegyverzetű javakorabeli ember. Lépked felénk. A nyakában és mellén aranyláncok, mint minden gazdag hunnak. A fején magas, fekete posztósüveg. Mellette darutoll. Bajusza, mint a villás ökör szarva. Haja három csimbókban. Az oldalán türkizzel kirakott, görbe kard. Az is a gazdag hunok fegyvere. Fekete szemöldöke alól reámosolyog Priszkoszra. – Khaire! (Üdvözöllek.) – Khaire – ámul rá Priszkosz –, ki vagy te, aki hazám nyelvén üdvözölsz? Hogyan kerülsz ide? S miért váltál hunná? Mert sokféle nép élt abban a városban, csak görög ritkásan. Görögöt, ha láttunk is, rabszolga volt. Borzas fekete hajáról és rongyos ruhájáról egyszerre meglátszott, hogy rabszolga. De ez hun úr volt; csörgött rajta az arany. Megállt és mosolygott:	Itt várakoztomban a mint a lak kerítése körűl sétálék, egy ember, kit öltözetéből szkütha barbarnak gondoltam, χαῖρε (légy üdvöz!) szóval hellén nyelven üdvözöl, s el kelle csodálkoznom, hogy egy szkütha hellénűl szól hozzám. Mert egyvelgesek lévén, a magok barbár nyelvét, vagy az únn vagy a góth nyelvet, beszélik, vagy az avszóniakét is, kik közzűlök a rómaiakkal vannak elegyedve, de hellén nyelven nem egykönnyen beszél köztök valaki, kivévén a Thrákéból és a tengermelléki Illűriszből hurczolt foglyaikat; de ezeket akárki is könnyen megismerheti szétrongyollott ruháikról s fejök szurtosságáról, hogy szerencsétlen sorsra jutott emberek; ez ellenben vagyonos szküthának látszott, szépen volt öltözve s feje köröskörűl le volt nyírva. S viszont köszöntvén őt kérdem, kicsoda, honnan került a barbar földre s hogy adta magát a szkütha életre? S válaszára: mi okon ügyekszem azt megtudni, mondám: kiváncsiságomra a hellén nyelv szolgált okúl.

6 Gárdonyi, *i. m.,* 153–154.

– Mért kérdezed mindezt?
– Azért – feleli a gazdám –, mert te görögül köszöntesz engem. Holott ha hun ember volnál, hun nyelven köszöntenél. És a képed is, akárhogy viaszkolod a bajuszodat…
– Hát én hun vagyok – feleli az ember, a bajusza két ágát megtapintva. – De az is igaz, hogy görögül születtem. A nevem most Szabad-Görög, mivelhogy Görögnek neveztek rabszolga koromban.
És könnyedén sóhajtott:
– Bizony, atyámfia, görbe az útja némelyik életnek. Sose tudhatjuk, hova jutunk rajta vénségünkre.
S elmondta, hogy olajkereskedő volt Isztriában. De a hunok oda is betörtek, és a vagyonát elrabolták. Őt magát láncra verték. A fővezérnek lett a rabja, mert a gazdag embereket a főurak maguknak tartják meg. Miért? Sokféle okból. Az egyik az, hogy gazdag embernek bizonyára gazdag a rokonsága is: nagy váltságdíjat sózhatnak rájok. S ha a rokonság nem jelentkezik, az úrból vált szolga tartása akkor se vész kárba: értelmesebb, figyelmesebb, ügyesebb szolga a parasztinál. A háznak úri tekintete, kelleme, pompája művelt rabszolgákon fordul.
– Hát bizony – sóhajtott Priszkosz –, a civilizáció van idehurcolva és láncra kötve. A civilizáció szolgája itten a barbárságnak!
A görög-hun vállat vont:
– Hát… ha nem váltott ki a rokonságom. Kiváltott maga a jó Isten. A gazdám magával vitt a kazár háborúba. Vitézül küzdöttem mellette: nagy zsákmány lett a jutalmam. Azzal a zsákmánnyal váltottam ki magamat. Azután hun nőt vettem feleségül. Gyermekeim is vannak. Látnád, micsoda életrevaló gyerekek! Aztán hát a fővezérrel egy asztalnál ülök. Azelőtt úgy szólítgatott, hogy: *Te barom!* – most meg Akkor nevetve mondá, hogy ő görög eredetű s kereskedés végett került Viminákionba, Müszia Isztrosz melletti városába, ott sok időt töltött s dúsgazdag nőt vett. Ebbeli boldogsága azonban, a mint a város a barbarok alá került, oda lett s gazdag állapotja következtében magának Onégészionsznak szemeltetett ki. Mert a vagyonosabb foglyokat Attélász után a szküthák előkelői szokták kiválogatni, mivel legdrágábban adhatják el. Később magát a rómaiak és az akatzírok nemzete elleni csatákban kitüntetvén, háborúban szerzett vagyonát a szkütháknál lévő szokás szerint barbar urának adta s szabadságot nyert. S barbar nőt vett, gyermekei is vannak s most Onégészioszszal egy asztalnál élvén, jelen sorsát az előbbinél sokkal jobbnak tartja. Mert a szkütháknál, a háborún kivül, az ember baj nélkül él, kiki a magaét élvezve és éppen nem vagy igen keveset háborgattatva: a rómaiaknál ellenben az ember a háborúban könnyen elvész, másokba kellvén megmaradása reményét helyeznie, minthogy a zsarnokok miatt fegyvert mindenki nem visel, s a kik viselnek, azoknak is igen veszedelmes a vezérek gyávasága, kik a csatában helyt nem állanak. Béke idején pedig még keservesebb az ember állapotja, mint háborúban, az igen súlyos adó-béhajtások és a gazemberek bántalmai miatt; miután a törvény nem mindenkit sujt, hanem ha a törvényszegő gazdag, vétkéért nem lakol, ha pedig szegény, ki fogásokkal élni nem tud, nyögni fog a törvény súlya alatt, ha csak a törvénykezés hoszszú folyama alatt, miután már vagyona legnagyobb részét elköltekezte, az itélet előtt meg nem hal; a mi pedig mindennél keservesebb, az igazsághoz is dijért kell jutni; a megsértettnek ugyanis igazságot nem szolgáltatnának, ha csak az ember a birónak és ügyvivőinek pénzt nem tesz le.

azt mondja: *Pajtás!* Jó barátom. Bizony azt mondom: hála Istennek, hogy olyan szerencsétlenül jártam Isztriában.
Priszkosz a fejét rázta.
– Ha már egyszer szabad ember lettél, szabad lett volna hazatérned is.
– Akármikor.
– Miért maradtál akkor a barbárok között?
– Barbárok? Hm. Csak ti mondjátok őket barbároknak. Különb nép ez valamennyinél. Mert amikor háború nincsen, itt mindenki zavartalanul élhet a házában, vagyonában. Azt cselekszem, amit akarok. Adót nem fizetek. Hozzám nem tolakodik be semmiféle állami tisztviselő, se törvényszolga, se végrehajtó.
– Örökkön háborúskodtok.
– Akkor is, nálunk nem rongy az ember élete, mint a rómaiaknál. A ti birodalmatokban mindig folyik a vér. Ha nem hadak ellen küzdötök, a rablókkal bajoskodtok. S ha rablók se bolygatnak, bolygatnak a hivatalos rablók: a végrehajtók meg az állami tisztviselők.
A római birodalomban a hatalmasnak és a gazdagnak mindent szabad. Az igazságot pénzért szolgáltatják s a végtelenig nyúló perekben az ügyvéd meg a bíró kizsarolja a feleket.
Priszkosz védte a rómaiakat, amire aztán a hun bólogatott legyintett:
– Legyen a te szavad igaz. De azért az is igaz, hogy ahol a fejedelem isten, ott a nép sorsa pokoli.
Lágy beszédű és nyájas tekintetű ember volt. Mikor elvált tőlünk, nekem is kezet nyújtott.[7]

S miután ő ezeket és sok egyebet beszélt, válaszolva mondám: hallgassa meg csendesen azt is a mit én mondok, s mondám: a rómaiak kormányának föltalálói, mint bölcs és derék férfiak, hogy az ügyek elkülönözve viseltessenek, úgy intézkedtek, hogy némelyek a törvények őrei legyenek, mások a fegyverrel bánjanak s hadi gyakorlatokat üzzenek, semmi egyébre nem törekedve mint hogy csatára készek legyenek, s miután harczias szellemők a félelmet leküzdötte, mint a megszokott gyakorlatra, bátran menjenek a háborúba; másokat rendeltek ismét, kik a földmivelésnek feküdve földjök munkálásából magokat és az érettök harczolókat táplálják, a hadi élelmezést viselve; másokat rendeltek a megbántottak oltalmára s azok jogainak védelmére, kik természeti gyengeségőknél fogva ön jogaik védelmére nem képesek, kik birákodva a törvények rendeletei fölött őrködjenek. S nem helyes ok nélkül vannak a birák segédfelei sem, hanem ezekből vannak, kik ügyelnek, hogy a birói itéletet nyert fél igazát megkapja, hogy a ki ügyét vesztette, ne húzzák be jobban, mint a birói itélet parancsolja. Mert ha nem volnának, kik erre ügyeljenek, e miatt más perekre szolgáltattatnék alkalom, vagy a győztes fél fogván terhelőbben föllépni, vagy a rövidebbet huzó fél jogtalan vélekedéseben megmaradni. S ezeknek is díjok van rendelve a törvény előtt perlekedőktől, miként a harczosoknak a földmivelőktől. Vagy nem méltányos-é a rólunk gondoskodót táplálni s jószivüségét meghálálni? Valamint a lovagnak lovát ápolni, az ökrésznek ökreiről, a vadásznak kutyáiról s az embernek mindenről, mit őrzésére és javára használ, gondoskodni kötelessége; míg más oldalról a törvénykezésért járó költség fizetését a vesztes fél nem egyébnek, mint a maga

[7] Gárdonyi, *i. m.*, 66–68.

	igazságtalanságának tulajdonithatja. A perlekedés hosszas folyama pedig, ha csakugyan hosszas lenne is, az igazságra való ügyelet végett van, hogy a birák hirtelenkedve a valót el ne téveszszék, jobbnak tartván később vetni véget a pernek, mint a dolgot siettetve nem csak az embert megrontani, hanem az igazság fölfedezője isten ellen is véteni. S egyformán sújtnak a törvények mindenkit, úgy hogy azoknak a császár is hódol, s nem az ő vádja szerint áll a dolog, hogy tudniillik a vagyonosok a szegényeken bátran erőszakoskodhatnának; hacsak valaki titokban ki nem kerüli a büntetést, mire nem csak a gazdagoknál, hanem a szegényeknél is lehetne esetet találni; mert vétkezve bár, de ha a vádak nem elegendők, ők sem fognának lakolni. S ez nem csak a rómaiaknál, hanem mindenütt így van. S a vele történt fölszabadittatást ne őt háborúba vivő urának, hanem a szerencsének tulajdonítsa, mert mint tanulatlant az ellenség könnyen leölhette, ha pedig megszaladt, gazdája fogta volna megbüntetni. De a szolgákkal jobban bánnak a rómaiak; mert irántok atyák vagy tanitók gyanánt viseltetvén, a mennyiben őket a rosztól visszatartva abban, mit részökre jónak tartanak, részeltetik, hibáikért mint tulajdon gyermekeiket fenyítik. Nem szabad ugyanis a rómaiaknál őket halállal lakoltatni. S igen sok módja van nálok a szabadságnak, melyet nem csak éltőkben, hanem halálokban is élvezhetnek, vagyonukról tetszésök szerint rendelkezhetvén, mert szent az intézkedés, melyet akárki halálakor vagyona iránt tesz. S ő könyezve mondá: a törvény szép s a kormány jó a rómaiaknál: de az uralkodók, a régiekkel nem egy úton járva, fölforgatják.[8]

[8] Szabó Károly, „Mutatvány Priszkosz töredékeiből", in Uő, *Kissebb történelmi munkái* (Budapest: Ráth Mór, 1873), 35–40.

A két szöveget összehasonlítva láthatjuk, hogy Gárdonyi narratívájában Szabad-Görög mint modell jelenik meg: Zéta számára az ő élettörténete a törekvés és a társadalmi mobilitás lehetséges útját szimbolizálja. A hun társadalomba beilleszkedett férfi így a kelet-római trák származású ifjú számára a lehetséges jövő képmása. A regény lélektani eszközökkel árnyalt jeleneteiben az egykori görög rabszolga figurája vágyképpé és erkölcsi mintává olvad össze: Zéta belső vívódását és ambícióját erősíti, és Szabad-Görög jelenléte a regény egészében egy valóságos erkölcsi és lélektani dráma ábrázolásának eszközévé válik. A *Láthatatlan ember* Szabad-Görögje nem pusztán anekdotikus figura, hanem Zéta sorsának egyik tükörképe.

Priszkosz elbeszélésében viszont a hangsúly a két világ – a római és a hun – közötti társadalmi és erkölcsi különbségre esik. A Viminacium 441-es ostromakor hun fogságba esett,[9] de a Maximinosz és Priszkosz 448/449 körüli követjárásának idejére már szabad és jómódú, viseletében és életmódjában egyaránt hunná lett görög férfi beszéde tulajdonképpen a hun társadalmi rend apológiája: Priszkosz a hun uralom alatt megtapasztalt rend és igazságosság dicséretét közvetíti általa, mintegy ellenpontozva a birodalmi önképet. A történeti műben névtelenül maradó Szabad-Görög így a civilizációs relativizmus példázatává lesz – beszéde által a rétor arról tudósít, hogy a barbárnak tartott hunok közt is van törvény, rend és becsület, sőt, olykor emberibb, mint Bizáncban. A történet retorikai célja tehát a mérsékelt elismerés: nem a hun társadalom idealizálása, hanem a római erkölcs válságának burkolt kritikája. Priszkosz válasza azonban visszafordítja a relativizmust, és egyfajta „mérsékelt birodalmi önigazolást" ad: elismeri, hogy a római életforma túlzottan elpuhult és bürokratizált, de a jog és a civilizáció alapvetően magasabb rendű értékek.

Szabad-Görög motívuma alapvető hangsúlyeltolódáson megy keresztül. Priszkosznál a „szabad görög" *társadalmi bizonyíték*; a narrátor szavait legitimáló példa, amely a kelet-római és a hun társadalmi rend közötti civilizációs különbséget demonstrálja. Gárdonyinál ezzel szemben a figura erkölcsi jelkép, Szabad-Görög és Zéta viszonya pedig majdhogynem tanítvány-példakép kapcsolat, amelyben a történelmi háttér csupán a főhős élettörténetének és a benne lejátszódó érzelmi folyamatok személyes értelmezési keretévé szelídül.[10]

9 Váczy Péter, *A hunok Európában* (Máriabesenyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2010), 52. [Az eredeti megjelenési év: 1940]

10 Varga Zita, *Gárdonyi Géza könyvtára* (Eger: Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, 2000), 66.

A vihar és a hun vendégszeretet

A regény e szakaszában Gárdonyi hűen követi Priszkosz elbeszélésének kronológiai rendjét. A vihar és a hun falu epizódját ugyanarra az útra helyezi, amelyen a követség az első hűvös fogadtatás után Attila táborától bizonyos távolságban haladva északi irányba tartott, a király székhelye felé. A jelenet tehát nemcsak térben, hanem elbeszélésszerkezetben is Priszkosz útleírását követi, miközben Gárdonyi a történeti eseményt lélektani és a főhős számára drámai tapasztalattá alakítja.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
Egy borongós estén valami tavacska mellé érkeztünk. Csak akkora tó volt, hogy egy tízéves gyerek is *átszőhette*, de a lónyomokról látszott a partján, hogy itatásra alkalmas. Vén nyírfák és nyárfák mindenfelé. Alig verjük le a sátorfákat, nagy szél kerekedik, s utána megdördül az ég is. A szél egyre dühödtebb: minden sátorunkat beforgatja a tóba. S villám villámra lobban és lecsap. A csattanás és dörgés a földet is rengeti. No, ítéletidő! Egyszer csak közibénk harsan nagy lánglövettel egy mennykő. A tóba csak úgy sustorog. Annyira megzavarodtunk, hogy ahányan voltunk, annyifelé futottunk az éjszaka sötétségében. Nem tudom, ki milyennek képzeli a pokol útját. Én, ha festő volnék, aznaptól kezdve úgy festeném, hogy az elkárhozottakat sötétségben csapkodó villámok kergetik beléje. Hát csak futottunk, mint az ijedt tyúkok. A villámok lobogásánál egyszer csak házakat is látok magam körül, nádtetős házakat. Kutyák rohannak reám, dühösen ugatozva. – Segítség! Hallom azonban, hogy a többieket is húzkodják az ebek, s azok is rikoltoznak.	Nagy utat tévén, estve felé sátort üténk egy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel falu lakosai. S hirtelen mennydörgéssel, sürű villámlással és zápor esővel szélvész támadván, sátrunkat nemcsak fölforgatta, hanem minden készületestől a tó vizébe sodorta. Ezen égi háborúra s a megesett szerencsétlenségen megijedve elhagyók e helyet s egymástól szétszakadozánk, a mint mindegyikünk a sötétben és esőben erre vagy arra fordúlni jobbnak tartotta. Végre a falu kalibáihoz érkezvén (mert különböző útakon ugyan, de mind annak tartottunk) összejövénk s nagy lármával keresgetők, a miket elvesztettünk. A zajra a szkütkák kilépvén világot gerjesztendők nádat gyujtanak, mivel szoktak tüzelni, s kérdezék: mi bajunk, hogy úgy kiabálunk.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
Egy házból vörös világosság kél elő: égő nádcsóvát tartanak ki, s hun szóval kérdezik: – Kik vagytok? Mit kajabáltok? – Jó emberek – lihegem –, menedéket adjatok. A zivatar pocsékká vert bennünket itt a tóparton. A mennykő közibénk csapott. Már akkor több házból és sátorból is előkíváncsiskodtak szurokba mártott nádcsóvával. Bámultak bennünket.	
Mert az a faluféle hun telepecske volt. A házak között sátorok álltak, s a házakba csak akkor, a zivatar elől húzódtak be az emberek. Befogadtak bennünket jólelkűen.	S miután a velünk lévő barbárok mondták, hogy a zivatar miatt zavarodtunk meg, magokhoz híva befogadának bennünket s jó csomó nádat rakván a tűzre meleget gerjesztének.
Minket az urammal egy sokgyermekes hun család tessékelt be. A gyermekek a szobában aludtak, nekünk a pitvarban tüzet rakott a gazda. Szárítkoztunk. Az uram alig állt a lábán. Nem elég, hogy bőrig ázott, hanem még a térde is vérzett. A hun olyan rettentő mérges pofájú ember volt, hogy az uram még véres térddel is rémülten hőkölt meg tőle. Én azonban már sejtettem, hogy a rettenetes ábrázatok mögött bárányлelkek laknak. Békében legalább bárányok. Hát nem is harapott meg bennünket. Sőt, ő kínált meg harapnivalóval: kenyérrel és szalonnával. Mi azonban nem voltunk éhesek. Az uram csak feküdni kívánt, én meg a ruhámat szárítottam. A hun segített benne. Rakta szívesen a nádat a tűzre, s közben kérdezgetett, hogy kik vagyunk, mi járatban forgunk azon a vidéken.	
Tőle tudtam meg, hogy Buda király egyik özvegyének a falujában vagyunk. Buda király Atillának a bátyja volt, s nemrégiben halt meg. A fehér hunoknak volt a feje, mint ahogy a fekete hunoknak Atilla. Halála után a fehér hunok is Atillához csatlakoztak.	A falu úrnője pedig (ki Blédász nejeinek egyike volt) számunkra eleséget s mulatságunkra szép hölgyeket külde (mi szkütha megtiszteltetés); mi azonban a hölgyeket az előttünk lévő étkekből megvendégelvén, magunkat a velök mulatozástól megtartóztatók.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
– Hát mi a különbség a kettő között? – kérdeztem az embert. – Csak annyi – felelte –, hogy a fehér hunok fehér birkának a bőrét viselik, a fekete hunok meg a feketéét. Nyáron nincs köztük különbség. Az én hunom is fehér hun volt. A neve: Zsadán. Az özvegy királyné még azon éjjel megtudta, hogy miféle vendégeket hajtott a zivatar a falujába. Nem telt belé egy óra, már ott voltak a szolgái. Lepedőket hoztak meg száraz medvebőröket, s egy csobolyó bort meg egy tál hideg vaddisznósonkát. – Mennyei üdvösség! – mondta az uram a száraz, meleg ruhára. A borra már nem is volt szava, csak hálatekintete az égnek. Beletakaródzott a medvebőrbe, és lefeküdt. Én is. Másnap, mikor megvirradt, vissza kimentünk a tópartra. A sátraink ott úszkáltak a vízben. A lovaink szanaszéjjel. A hunok már akkor javában fogdosták a lovakat, s húzgálták kifelé a sátrainkat a partra. Ugyancsak csodálkoztunk, hogy nem veszett el egy gombunk se. – No – azt mondja a gazdám –, világéletemben sok földet bejártam, de ilyen emberséges népre még nem akadtam. Bontsd elő az ünnepi tógámat: Budáné asszonynak kezet csókolunk, ha mezítláb jár is. És hát az urak el is mentek. Vittek a királynénak három ezüstkelyhet, három karmazsinbőrt, egy kis kosár indiai borsot, fahajat, sáfrányt és pálmadiót.[11]	S a kalibákban meghálván, viradtával podgyászaink kereséséhez fogánk, s azokat részint azon helyen, hol előtte való nap megtelepedtünk, részint a tó partján, részint magában a vízben mind megtalálók és összeszedők. S azt az egész napot a szárítgatással a faluban töltők el, mert a zivatar megszűnt s a nap fényesen sütött. Miután pedig lovainkat s többi teherhordó barmainkat jól tartottuk, a fejedelmi nőhöz menénk s őt üdvözölvén viszonzásúl három ezüst kehelylyel, piros bőrökkel, indiai borssal, pálmagyümölcscsel s más csemegékkel ajándékozók meg, melyeket a barbarok, mint nálok nem honosokat, nagyra becsűlnek, s aztán a megvendégelésért jót kívánva eltávozánk.[12]

11 Gárdonyi, *i. m.,* 35–38.
12 Szabó, *i. m.*, 27–29.

Priszkosz tömör, tárgyszerű leírásával szemben Gárdonyi a szépírói szabadság jegyében kiszínezi a jelenetet, a hun falu lakói emberközelbe kerülnek, és az író éles kontrasztban ábrázolja a zord külsőt és a mögötte megbúvó emberségességet, amint az a Priszkosz szájába adott szavakból is kiderül: „világéletemben sok földet bejártam, de ilyen emberséges népre még nem akadtam".

A Priszkosz-féle beszámoló és Gárdonyi feldolgozása közti különbség mind narratív részletekben, mind szemléleti és értékrendi hangsúlyokban megmutatkozik. A narratív eltérések közül két mozzanat különösen figyelemre méltó. Egyrészt Priszkosznál a követség tagjai és a hun közösség közötti kapcsolat közvetített: a „velünk lévő barbárok" közlik a falu lakóival, hogy mi történt a vihartól megzavart idegenekkel. Ezzel szemben Gárdonyinál a közvetítés megszűnik: maga Zéta lép kapcsolatba a hunokkal – ezzel a jelenet személyes és drámai jelleget kap. Másrészt a vendégszeretet motívumának megjelenítésében is jelentős eltérés tapasztalható: míg Priszkosz a királyné részéről küldött nőket is megemlíti, hangsúlyozva, hogy „nem háltak velük", addig Gárdonyi teljesen elhagyja ezt az elemet, és ezzel a vendégszeretetet tisztán emberi, családi és közösségi gesztusként mutatja be, minden érzéki vagy protokolláris utalás nélkül.

A jelenet értelmezésében megmutatkozó különbségekre figyelve azt látjuk, hogy Priszkosz művében a vihar epizódja rövid, tárgyilagos betét: a természeti csapás és a hun falu vendégszeretetének említése a követség eseménytörténetének egyik epizódja, amely a hunok „civilizáltságát" ábrázolja. A szöveg retorikai célja a barbárnak tartott nép kulturális viselkedésének mérsékelt elismerése – a hunok befogadó, segítőkész magatartása a hellén–római civilizáció eszményi önképével kerül implicit viszonyba. Priszkosz beszámolója tehát a civilizációs relativizmusnak visszafogott, diplomatikus változatát képviseli: a hun világ nem annyira vad, amint azt a római/bizánci közvélemény állítja, hanem rendelkezik renddel, vendégjoggal és udvariassággal. Az elbeszélés stílusa azonban végig kimért, távolságtartó marad: a leírás a „szkütha megtiszteltetés" kulturális antropológiai kommentárjával és a tárgyi adományok pontos felsorolásával zárul, amely a diplomáciai protokoll nyelvét idézi.

Gárdonyinál ezzel szemben a vihar és a hun falu epizódja az érzékelés, a félelem és a megkönnyebbülés drámai élményévé válik. A hun falu vendégszeretete így nem pusztán kulturális érdekesség, hanem a félelem és bizalom drámájának feloldása: a „rettentő mérges pofájú" hun ember a humanitás hordozójává válik, a barbárság külső jegyei mögött emberi jóság rejlik. Gárdonyi itt is – akárcsak a Szabad-Görög-jelenetben – pszichológiai és erkölcsi fordulatot hajt végre: a történeti epizód lélektani példázattá alakul, amelyben feloldódik az idegenség és az emberi szolidaritás ellentéte.

A két szöveg közti hangsúlyeltolódás tehát kettős természetű. Priszkosz tárgyilagosan rögzíti a hunok vendégszeretetét mint megfigyelést; Gárdonyi a vendégszeretet jelenetét erkölcsi tükörré emeli, amelyben az emberiesség a „barbár" világban is megmutatkozik, sőt ott őrződik meg tisztábban. A vihar motívuma ennek megfelelően a civilizációs előítélet megrendülésének allegóriája lesz: a természet tombolása után a rendet nem a római világ, hanem a hun közösség állítja helyre.

Kreka/Rika

Mind Priszkosz beszámolójában, mind pedig a *Láthatatlan ember*ben megjelenik az a motívum, hogy Priszkosz diplomáciai látogatást tesz Attila feleségénél. A királyné Priszkosz szövegében Kreka, míg Gárdonyi regényében Rika néven, Attila fő feleségeként jelenik meg. Rendkívül izgalmas filológiai kérdés, ha Kreka/Rika azonos-e Arykánnal, aki a modern történeti munkákban[13] Attila fő feleségeként jelenik meg. A hunok világának kiváló szakértőjeként ismert Maenchen-Helfen megemlíti, hogy a Priszkosz-töredékekben két helyen fordul elő Attila fő feleségének neve, az első helyen az összes kéziratban a κρέκα alak található, míg a második helyen a kéziratok váltakozva hozzák a ἠρέκα, ἠρέκαν és ἠρέκαν névalakokat. Arra vonatkozóan, hogy a κρέκα névalakkal szemben a ἠρέκαν tűnik helyesebbnek, egyrészt azzal érvel, hogy a név germán változatai (Herche, Helche, Herkja és Erka) inkább egy é, mint egy k hanggal kezdődő névváltozatot támogatnak, másrészt pedig azzal, hogy helyesnek tartja Bang Kaup etimológiai elemzését, amely szerint a királyné neve a türk *arï(y)-qan* szóösszetételből származik.[14]

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
	Én más nap Attélász udvarába megyek, ajándékokat vive nejének, kit Krékának hívtak, s kitől három fia volt, kik közzűl a legidősebb az akatzírokon s a szkütha tengermelléken tanyázó több nemzeteken uralkodott.

13 Katus László, *Európa története a középkorban* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2021), 89.

14 Maenchen-Helfen, Otto, *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture* (Berkely–Los Angeles–London: University of California Press, 1973), 408.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
Kérdéseinkre eligazítottak bennünket egy szépen faragott, kis egyemeletes palota felé, amelynek külön kerítése volt, fehér, szép faragatú, mintha liliomok állanának kerítésül szép egy nagyságban. A kaput négy tigrisbőrös ember őrizte. Beljebb a lépcsőn egy ősz, puffadt képű rabszolga szundikált a két térdére hajoltan. Az aztán bejelentett bennünket, s néhány perc múlván be is vezetett. Amint beléptünk a terembe, kellemes illat fogadott bennünket. Véltem, hogy ménta- és szegfűkeverék. De lehet, hogy más volt. A királyné a terem közepén ült alacsony kereveten, s fiatal hölgyek körülötte. Egyszerre megismertem, noha más ruha volt rajta, díszítetlen, puha, vajszínű selyemruha. A lábán ugyanolyan saru. Szürke haja csiga alakban volt a fejére tekerve, s diónyi aranygomb végű tűvel megtűzve. Szép nő lehetett valamikor. Most már csak fonnyadt méltóság – egyenes, mint a karó. A teremben nem volt más bútor, csak a kerevet meg oldalt egy asztalka. A falak sötét meggyszínű szövettel voltak bevonva. A padlót vastag gyapjúszőnyeg borította. A szőnyeg alatt még valami puhaság lehetett: azt hiszem, egy másik vastag pokróc, talán kókuszrostból való. A királyné körül valami hat nő ült a szőnyegen. Nem szépek. Egy nagyállú is köztük. Mind a hatan hímeztek. Közöttök Emőke is. […] Hímzőráma volt az ő ölében is, kétaraszos. Piros selyem-fonalakat meg aranyszálakat húzkodott bele. Valamennyien egyforma figurákat hímeztek: vérszínű kettős tulipánt. A tulipán szélét arannyal varrták ki. Hogy mink beléptünk, az arcuk ránk fordult. Valamennyien az ajándékot szemlélték. De nem is az	Bent a keritett udvaron igen sok lak állott részint gyallott s csinosan összeeresztett deszkákból, részint meghántott s alkalmasan kifaragott gerendákból, melyek csúcsba végződő czölöpökbe voltak eresztve. S a kúpok gyűrűi a földszíntől kezdődve aránylagosan emelkedtek fölfelé. Itt múlatván Attélász neje, hozzá az ajtón álló barbarok által bebocsáttatást nyerék, s őt puha kereveten ülve találám; a padozat gyapjú szőnyegekkel vala bevonva, úgy hogy azokon kellett járni. Számos szolga környezé, szolgálói pedig szemben vele a padozaton ülve színes fonalokkal szöveteket himzének, melyeket a barbarok diszitésül szoktak öltözetők fölé venni. Belépvén tehát s üdvözletem után az ajándékokat átadván távozám, s más lakhoz menék, melyben múlatott éppen Attélász s várakozám Onégésziosz kijövetelére.[15]

15 Szabó, *i. m.*, 42.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
ajándékot, csak a díszítményeket az ajándékokon. Különösen megtetszett nekik az a heliantuszcifrázat, amely a kancsót díszítette. Az egyik leány mindjárt vásznat vett elő, és vörös krétával rajzolni próbálta. […][16]	

A Priszkosz és Gárdonyi által ábrázolt királynéjelenet között több ponton is szoros párhuzam figyelhető meg, ugyanakkor a két szöveg szemléleti és narratív különbségei is jól érzékelhetők. Priszkosz a találkozást Krekával, Attila főfeleségével a követjárás eseményei közé illeszti, és a jelenetet diplomáciai epizódként, hivatalos udvari látogatásként mutatja be. A leírás hangsúlya a környezet rendezettségén és a társadalmi rangnak megfelelő udvari ceremónián van: a kerített udvarban több, gondosan megépített faépület áll, a padlót gyapjúszőnyegek borítják, a királyné puha kereveten ül, körülötte szolgálók és hímző asszonyok. Az elbeszélés tömör, tárgyilagos és külső nézőpontú: Priszkosz a bizánci követ tekintetével szemléli a hun udvar rendjét és szokásait. Kreka alakja itt méltóságteljes, de személytelen; a látogatás célja az ajándékok átadása, nem pedig a jellem vagy a lélek bemutatása. A jelenet a keleti udvari kultúra iránti kíváncsiság jegyében íródik, és inkább etnográfiai, mintsem irodalmi érdeklődést tükröz.

Priszkosz tárgyilagos leírása Gárdonyi regényében valósággal életre kel, hiszen az író a Kréka/Rika palotájában tett látogatást úgy alakítja át, hogy a hivatalos jelenetből belső, líraibb tónusú epizódot formál. A regényben a narrátor és részt vevő Zéta szemszögéből látjuk a királyné udvarát, aki itt Rika asszony néven jelenik meg – ez a név nyilvánvalóan Priszkosz Krekájának magyarosított alakja. A környezet leírása sokkal érzékletesebb és részletezőbb: Gárdonyi hangsúlyt helyez az illatokra, a színekre és a tapintási benyomásokra („kellemes illat fogadott bennünket", „meggyszínű szövet", „vastag gyapjúszőnyeg"), ezzel érzékileg is megteremti a női tér atmoszféráját. A díszítés, a puha anyagok és az aprólékosan ábrázolt hímzőnők képe mind a bensőségesség és a műveltség érzetét keltik, szemben Priszkosz tárgyszerű, diplomáciai hangnemével. Sőt: Zéta számára a királyné palotája az a hely lesz, ahol láthatja Emőkét és ahova több ízben is vissza fog térni, hogy rajzoljon a hun udvarhölgyeknek.

A szereplők ábrázolása is lényegesen különbözik. Kreka Priszkosznál elsősorban az udvari protokoll része, míg Rika Gárdonyinál önálló jellemvonásokkal bíró, emberi alak: „fonnyadt méltóság", akinek tekintetében egyszerre van jelen

16 Gárdonyi, *i. m.*, 73–74.

a múlt szépsége és az elmúlás méltósága. A női körhöz tartozó hímzőnők – köztük Emőke – nemcsak a tér díszítőelemei, hanem Zéta számára érzelmi és sorsformáló élmény hordozói is lesznek.

Gárdonyi megőrzi Priszkosz beszámolójának alapmotívumait – a királyné udvarát, a hímző asszonyok körét, az ajándékok átadását –, azonban a tárgyilagosságra törekvő leírást lélektani és művészi jelenetté alakítja. Míg Priszkosz a hun világ egzotikumát mutatja be birodalmi nézőpontból, addig Gárdonyi Zéta személyén keresztül belülről, azonosuló látásmóddal láttatja ugyanezt a világot.

Összességében tehát a két leírás között a fő különbség a nézőpontban és a hangnemben rejlik: Priszkosz racionális, kívülálló elbeszélő, aki leír és megfigyel, míg Gárdonyi érzékeny, belső tanú, aki átél és értelmez. Kreka alakja a történeti forrásban a politikai rend része, Gárdonyinál pedig Rika asszony az emberi méltóság és a női műveltség jelképe.

Kisebb jelenetek

I.

Priszkosz beszámolója azt is megemlíti, hogy velük egy időben a Nyugatrómai Birodalomból is érkeztek követek Attila udvarába. Ez a motívum Gárdonyi regényében is megjelenik, igaz, rövidebb formában, mintegy mellékepizódként.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
A hetedik napon egy csoport fehér tógás embert láttunk a távolban egy búzatáblán túl, az úton. Már messziről megláttuk, hogy a szél tógákat lebegtet. – Rómaiak! – kiáltoztuk örömmel. Pedig hát a rómaiakat otthon szinte pökjük. Csakugyan a nyugatrómai birodalom követei voltak. Idegenek. De azon a végtelenül sík hun földön mégis úgy üdvözöltük őket, mintha egy anya gyermekei volnának. – Salvos sis! Salve! Az urak összeölelkeztek. A szolgák kezet szorítottak. És latinra fordult a beszéd. Az idegen követek feje Romulusz, horpadt arcú s kiálló orrú barna úr. Mellette Románusz főtiszt, egy koromszín bajuszú, kedves, vidám úr és Promótusz, Pannónia kormányzója, ősz, kopasz méltóság.	Hét napi út végeztével egy faluban megállapodánk, azt parancsolván a bennünket vezérlő szküthák, minthogy tudniillik Attélász útját annak fogja venni s nekünk utána kelletik majd utaznunk. Itt találkozánk a nyugoti rómaiak embereivel, kik szintén mint mi Attélászhoz követségben jártak, kik is ezek voltak: Romulósz, egy comes ranggal diszített férfiú, Primútosz, Nórikon tartomány kormányzója, és Románosz hadosztályvezér. Velök volt Konsztantiosz, kit Aétiosz irnokúl küldött Attélászhoz, és Tatullosz, az Edékónnal volt Oresztész atyja is, kik azonban nem a követség ügyében, hanem csak barátság kedvéért utaztak velök együtt; Konsztantiosz az ezen férfiakkal még Italiában kötött régi ismeretségénél, Tatullosz pedig rokonságnál fogva; fia, Oresztész, ugyanis Romulosz lányát vette

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
Az ő járatuk éppoly keserves volt, mint a miénk. Atilla egynéhány aranyedényt követelt a római császáron. Valentiniánusz adott volna is neki, amennyit akar, de Atillának csak azok az edények kellettek, amelyek Szirmium elfoglalásakor sikkadtak el. A sikkasztó az ő íródeákja volt. Az hogyan, hogyan nem: elcsalta a szirmiumi püspöktől az aranyedényeket, elzálogosította egy Szilvánusz nevű római uzsorásnál. Mikor Atilla megtudta a sikkasztást, az íródeákját azonnal karóba húzatta. Valentiniánuszra meg ráizent, hogy: vagy Szilvánuszt, vagy az aranyedényeket! Hát erre hoztak választ a rómaiak. Valentiniánusz azt feleli, hogy Szilvánusz jóhiszeműleg adott pénzt az edényekre: az edények meg templomi edények, hát inkább pénzen váltja meg – ha lehet. A két követség aztán vidám beszélgetésben érkezett Atilla városába.[17]	el Pataviónból Nóriké városából. Azért jöttek pedig követekűl, hogy Attélászt kiengeszteljék, ki Szilvánoszt, a római kincstárnokot, ki kivánta magának adatni, mint a ki arany kelyheket fogadott el a nyugati galátok közzűl eredő Konsztantiosztól, kit, mint a velök levő Konsztantioszt is, irnokúl küldtek Attélászhoz és Blédászhoz. Ki is azon idő ben, midőn a szküthák a Páiónok földén eső Szinniont ostromolták, a város püspökétől arany kelyheket kapott, a végre, hogy ha az ő életben maradtával vennék be a várost, őt váltsa ki, ha pedig őt megölnék, a polgárok közzül elhajtandó foglyokat vásároljon rajtok. Konsztántiosz azonban a város vég romlása után az egyességre mit sem gondolva bizonyos ügyben Rómába megy s a kelyheket Szilvánosznál aranyért elzálogosítja, oly föltétellel, hogy ha bizonyos idő alatt a kölcsönzött aranyat visszaadva a zálogot vissza nem veszi, Szilvánosz azokat tetszése szerint használhassa. Ezen Konsztantioszt Attélász és Blédász árúlás gyanújába hozván karóba húzatták, s midőn idő mulva Attélásznak a kehelyről jelentést tettek, Szilvánoszt, mint ki őt meglopta, magának kiadatni kivánta. Követeket küldtek hát Aétiosz és a nyugoti rómaiak császárja, kik mondják meg, hogy Szilvánosz, mint Konsztantiosznak hitelezője, a kelyheket zálogba s nem lopott jószágúl kapta, s hogy azokat pénzért a legelső vevőkül ajánlkozott papoknak el is adta. Mert nem is volna szabad embernek az istenek szolgálatára szentelt kelyheket saját használatára fordítani. Ha tehát ezen helyes ok és az isten félelme miatt sem állana el a kelyhek követelésétől, az érettök járó aranyat, Szilvánoszt kikérve, megküldik, mivel azt, ki semmit sem vétett, kiadni nem fogják. E volt ezen

17 Gárdonyi, *i. m.*, 50–51.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
	férfiak követségének oka s azért jöttek a barbar után, hogy bármi választ adva bocsássa el őket.[18]

Gárdonyi regényében a nyugatrómai követek szintén tanúként jelennek meg az Attila igazlátását/bíráskodását bemutató szakaszban,[19] időnként meglátogatják a keletrómai követeket,[20] vagy pedig éppen a keletrómai követek őket.[21] A regény ábrázolásmódja szerint az egymással egyébként ellenségesen viselkedő keletrómai (bizánci) és nyugatrómai a hun közegben ismét egymásra talál, és egymás támogatóiként jelennek meg. Priszkosz szövege ezzel szemben egyszerűen tényként, attitűd szempontjából semleges hangnemben közli, hogy a bizánci követjárással egy időben nyugatrómai követek is voltak Attilánál, és felvázolja, milyen ügyben jártak.

II.

Priszkosz beszámolója szerint Kreka/Rika királyné udvarvezetőjénél is volt egy lakoma, amelyen részt vettek a keletrómai követség tagjai. A *Láthatatlan ember*ben ez a lakoma csupán egy rövid bekezdés erejéig jelenik meg, Zéta pedig – mivel nem volt jelen – Maximinosztól és Priszkosztól tudja meg a részleteket.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
A következő napon, délelőtt, Rika királyné tiszttartója, Ádám úr járt nálunk, egy kvád származású öregúr. Meghívta az urakat ebédre. Az ebéd nem a királyné palotájában volt, hanem Ádám úrnál, s az urak kissé betüzelten tértek haza. Beszélte Priszkosz, hogy sok előkelő hun ebédelt velük, s azok hol a királynéra, hol egymásra köszöntötték a serleget. Olyankor mindig inniuk kellett. Atilla ebédjén is úgy volt. A két úrnak tetszett az a különös hun szokás, de kissé meg is ártott.[22]	E közben Attélász neje, Rékán, ügyei igazgatójához Adamevszhez ebédre hívata bennünket. Kihez elmenvén, a nemzet némely előkelőivel szivesen fogada, szép szavakkal láta s gazdag ebéddel megvendégele bennünket. S minden, ki jelen volt, szkütha megtiszteltetésül fölállva boros kupát ada kezünkbe, s miután kiittuk, bennünket megölelve s megcsókolva tevé el. Ebéd után a sátorba menvén, álomnak ereszkedénk.[23]

18 Szabó, *i. m.,* 29–31.
19 Gárdonyi, *i. m.,* 77.
20 Uo., 90.
21 Uo., 92.
22 Uo., 93.
23 Szabó, *i. m.,* 53.

III.

Miközben a követség Attila táborát követve haladt a vidék északibb részei felé, egy faluban – ahol a szóbeszéd szerint Attila legszebb palotája volt – meg kellett várniuk a hun uralkodó érkezését. Priszkosz tömör, de élettel tele leírásban mutatja be, hogyan fogadták a hun településen Attila érkezését:

> „A mint Attélász ezen faluhoz ért, lányok jövének elébe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátylok alatt, melyek oly igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt, melyeket mindkét felől asszonyok tartottak fölöttök (sok ilyen fátyolt tartó sor asszony volt pedig), hét vagy több lány is lépdelhetett, szkütha dalokat énekelve.') A mint az Onégésziosz laka közelébe ért (mert azon keresztül vezetett az út a fejedelmi udvarba), Onégésziosz neje számos szolga lányaival, kik közzűl némelyek étkeket, mások bort hoztak (mi a szkütbáknál legnagyobb megtiszteltetés) elébe jőve üdvözlő őt és kéré, vegyen az étkekből, miket neki kedveskedni kivánva hozott. S ő, kedves embere nejének kedvéért, lóháton evék, mi alatt az asztalt (mely ezüst vala) az őt kisérő barbarok emelve tartották. Megízelítvén aztán a számára hozott kelyhet is, a fejedelmi lakba tére, mely a többinél magasabb volt és emelkedettebb helyen feküdt."[24]

Priszkosz beszámolójában Attila érkezésének leírása tömör, ceremoniális és szemlélődő. A követ tárgyilagos megfigyelőként rögzíti a látványt: a lányok fehér fátyol alatt, sorban énekelve vonulnak elébe; az út mentén a vezérek feleségei étellel és borral köszöntik a királyt, aki lóháton, ezüstasztalról eszik, majd a palotába tér. A szöveg a hun udvari pompát és a szertartásos tiszteletadást ábrázolja, anélkül, hogy a jelenet mögött érzelmi vagy drámai jelentést keresne, középpontjában a ceremónia, a rendet és hierarchiát tükröző külsőségek állnak.

A *Láthatatlan ember*ben[25] Priszkosz tudósítása drámai, életteli és érzékletes személyes tapasztalattá válik. A leírás a regényben jelentős mértékben kibővül: a díszletek, a színek, a hangok, a szagok és illatok, a mozgás részletes kidolgozása révén az ünnepi előkészületek és események bemutatása szinte realista látomás hatását kelti. A város zümmög mint a rajzó méhkas, rabok locsolják az utakat, illat, por és csengőszó tölti meg a teret. Az író szubjektív nézőpontból, belülről

[24] Szabó, *i. m.*, 33–35.
[25] Gárdonyi, *i. m.*, 57–64.

érzékeli az eseményeket, és mindezt a regény narrátorának és főhősének, Zétának az élményén keresztül látjuk. A hangulat a meghatottság, a csodálat és az elragadtatás felé tolódik: az idegen hódoló tanúvá lesz. Gárdonyi tolla nyomán a diplomáciai jelentés jegyeit magán hordozó ténybeszámolóból nemzeti eposzba illő látomás születik, amelyben a fátylas nők, az ének, a fehér lovak és a királyi család mind a hun világ idealizált, szimbolikus egységének részei.

IV.

Mind Priszkosz beszámolójában, mind Gárdonyi regényében megjelenik az Isten vagy Mars kardjának megtalálásáról szóló legenda, amely a korabeli hiedelmek szerint Attila legyőzhetetlenségének a biztosítéka volt. Priszkosz nagyon tömör és vázlatos híradását Gárdonyi röviden ugyan, de valamelyest kibővíti, és drámai eszközökkel próbálja szemléltetni azt a hiedelmet, amely a hun társadalmon belül élt Attiláról:

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
– Hát te – kérdem – miért nem mentél velük a háborúba? – Nem engedtek – feleli a hun –, csak a hitványa ment. A javának itthon kellett maradnia, hogy ha az urunk a rómaiakra indul, legyen ember kellő. Erre majdnem kilelt bennünket a hideg. – Hát van ilyen szándéka Átillának? – Nem mondta. De azért tudjuk. Nincs-e a sarkunk alatt már mind a világ? Még csak a római birodalom áll. – És azt gondoljátok, hogy megbírtok vele? Nem olyan kicsiny ám az, mint a kazár nemzetség! A hun vállat vont. – Ha kicsi, ha nagy. Az Isten kardja minálunk van. Embernek a kardja nem győzhet azon. – Micsoda „Isten kardja”? – Nem tudjátok? Az égből vetettek alá egyszer egy kardot. Egy csordásfiú találta meg. Ahányszor nagy háború indul, Átilla azt csatolja fel.	Mondá tehát, hogy a médok, párthok és persák meghóditása után azt a nevet, melylyel szeretnék őt a rómaiak nevezni, s azt a rangot, melylyel őt megtiszteltetve gondolják, lerázván kényszeritni fogja őket hogy tábornagyuk helyett királyuknak nevezzék. Mert már is zugolódva mondja, hogy a császárnál az ő szolgái tábornagyok, ő nála pedig a rómaiak császárjaival egyrangú férfiak. És nem sokára jelen hatalma meg fog gyarapodni; ezt jelenti már az isten is, ki Arész kardját föltüntette, mely a szkütha királyoknál, mint a hadak istenének szenteltetett és szentséges tiszteletben állott kard, a régi időkben eltünt, s akkor tájban egy ökör által födöztetett föl.[26]

26 Szabó, *i. m.*, 46.

Láthatatlan ember	Priszkosz rétor töredékei
– De mi bizonyítja azt, hogy az csakugyan Istennek a kardja? – Mi bizonyítja, hogy nem az? – De hátha nem az? – A táltosok jobban tudják. Az a kard olyan szép, aminőt emberi kéz nem alkothat. Kék lángok lobogtak körülötte szüntelen a földben, míg csak a fiú meg nem találta. Káma is éginek bizonyítja. – Ki az a Káma? – A mi főpapunk. Az ám a szent ember! Szentebb a ti pápátoknál. A beszélgetést dudaszó és tárogatók sivalgása nyomta el.[27]	

Attila lakomája

Priszkosz történeti művének kiemelt szakasza Attila lakomájának részletes leírása.

> „A mint a sátorba visszaértünk, Oresztész atyja jöve jelentve, hogy mindkettőnket lakomára hiv Attélász, mely is a nap kilenczedik órája körül lesz. S miután az időt pontosan megtartva, s az ebédre meghívatva, mind mi, mind a nyugoti rómaiak követei megjelentünk, megállánk a küszöbön Attélászszal szemben. Itt a pohárnokok honi szokás szerint kupát adának kezünkbe, hogy leülésünk előtt köszöntsük el, mit megtévén s a kupát megízelitvén a zsámolyokhoz menénk, melyeken ülve kellett ebédelnünk. A székek mindkét oldalról mind a terem falai mellett állottak; s közben ült egy kereveten Attélász; háta mögött egy más kerevet állt; ez után néhány lépcső nyugágyába vezetett, mely diszítésül leplekkel és hímzett függönyökkel volt takarva, mint a milyeneket a hellének és rómaiak menyekzőkre készitenek. S első helynek azt tartották, mely Attélásznak jobbja felől esett, másodiknak a bal kéz felőlit, melyen mi valánk; előttünk ült azonban Berikhosz egy a szkütháknál nagy nemzetségű férfiú. Onégésziosz ugyanis a fejedelmi kerevettől jobbra eső széken, az Onégészioszszal szemben eső széken pedig Attélász

[27] Uo., 53–54.

két fia ült, az öregebbik ugyanis atyja kerevetén ült, nem közel, hanem jó távol, atyjától való szemérmében szemeit a földre lesütve. Midőn mind rendben valánk, a pohárnok előlépvén a boros kupát Attélász kezébe adja, ki azt elfogadván a sor szerint legelsőt köszönti, s az a köszöntés által megtiszteltetve fölálla, s nem volt szabad addig leülnie, míg a kupát megízelitve vagy kiíva vissza nem adta a pohárnoknak. S a mint Attélász leült, hasonló módon a jelenlévők tisztelték meg őt, a kupákat elfogadva s köszöntés után megízelitve. S mindenkinek egy pohárnoka volt, kiknek sorjában kellett bejőniök, miután az Attélász pohárnoka kiment. Miután így a második s a többi is megtiszteltetett, minket is hasonlón üdvözlött Attélász a székek rendje szerint. S miután a köszöntéssel mindnyájan megtiszteltettünk, a pohárnokok kimenének, s az Attélászé után asztalokat rakának elénk, három, négy, vagy több emberre is egyet, s igy kiki képes lehetett a székek sorát meg nem zavarva venni a tálczára rakott étkekből. S először az Attélász szolgája lépe be egy hússal tele tállal, s utána a többiek, kik mindnyájunkat szolgáltak, kenyeret és étkeket rakva az asztalokra. És pedig a többi barbaroknak s nekünk sokféle étel volt készitve, és ezüst tányérokon hordták föl; Attélásznak pedig fa tálon húson kívül semmi egyebet nem. S más mindenben is mértékletesnek mutatkozék. A vendégek elé ugyanis arany és ezüst kupákat adtak, Attélász ellenben fa kupából ivott. Egyszerü volt öltözete is, s a többiekétől semmiben, csupán tisztaságban külömbözött; és sem kardkötője, sem barbaros sarujának szíja, sem lova zablája nem volt, mint a többi barbaroké, aranynyal vagy kövekkel vagy más drágaságokkal ékesítve. S miután az első tálakon fölhordott étkek elfogytak, mindnyájan fölállánk, s a ki fölállott, elébb székébe le nem ülhetett, míg az elébbi sor szerint kiki a neki nyujtott boros kupát Attélász egészségére köszöntve ki nem itta. S miután őt igy megtiszteltük, leülénk s minden asztalra második tálat rakának, más étkekkel. S miután ebből is mindnyájan ettünk, ugyanazon módon fölállván, a kupát kiittuk s úgy ültünk le. Estvére kelve fáklyákat gyujtának, s két barbar lépe be Attélászszal szemben, s annak győzedelmeit s hadi erényeit énekelve önkészitett dalokat monda'). S a vendégek szemeiket rájok függesztek, s némelyek a költeményben gyönyörködnek, mások a csatákra visszaemlékezve gondolatokba mélyednek vala, mások, kiknek testét a kor elgyengítette s hevöket nyugalomra kárhoztatta, könynyekre fakadá-

> nak. A dalok után egy féleszü szkütha lépe be, ki csudálatos és képtelen sületlenségeket hadarva mindnyájokat nevetésre fakasztotta. Ezután a Mavrusziosz (Mór) Zerkón sunnyoga be. Edékón ugyanis rá beszélte, hogy menjen Attélászhoz, hogy nejét az ő közbenjárására majd kikaphassa, melyet, mint Blédász igen kedves embere, a barbarok országában kapott, s midőn Attélász által Aétiosznak ajándékba küldetett, Szküthiában hátrahagyott volt: de csalatkozott reményében: Attélász ugyanis haragra lobbant, hogyan mert birodalmába belépni. Ekkor azért a vendégség alkalmával belépvén, alakja, öltözete, hangja és zűrt zavart beszédével, mennyiben az avszónok nyelvébe únn és góth szavakat kevert, mindnyájunkat annyira felviditott, hogy szünni nem akaró kaczagásba törtünk ki, Attélászt kivéve; mert ö megindulatlan s arcza változatlan maradt. Nem is lehetett észrevenni, hogy valamit mosolygással szólt vagy tett volna egyebet, mint hogy legifjabbik fiát (kinek neve Érnász') volt), a mint bejővén hozzá ment, arczon csipte, nyájas szemeket vetve reá. S csudálkozásomra, hogy többi fiát föl sem veszi, s lelke ehez vonzódik, a mellettem ülő szkütha, ki az avszóniai nyelvet értette s előre meg mondta, hogy semmit, a mit mond, ki ne beszéljek, azt mondá: a jósok azt jövendölték Attélásznak, hogy nemzetsége meg fog bukni, de ezen gyermek által ismét fölemeltetik. – Minthogy pedig az éjt vendégeskedéssel húzták ki, eltávozánk, nem akarva nagyon elmerülni az ivásban."[28]

Priszkosz tudósítása egy *libatió*val, azaz italáldozat-szerű rituálét bemutató jelenettel kezdődik[29] – amely a görög-római világban a lakomák hivatalos része volt, és ekkor a résztvevők isteneik tiszteletére italt öntöttek ki kupájukból –, majd rátér a lakoma helyszínéül szolgáló terem bemutatására, ahol a vendégeket rangjuk szerint ültették le, míg Attila középen, egy kereveten foglalt helyet. A lakoma leírásában Priszkosz előszeretettel alkalmaz ellentétpárokat retorikai stíluseszközként. A sátor gazdagon díszített volt, de Attila megjelenése és viselkedése egyszerű maradt. Pompás lakomát szolgáltak fel ezüsttálakon, de Attila étele csupán hús volt egy fatálon. Míg a vendégek aranykupákból ittak, Attila

[28] Uo., 48–52.

[29] Dendy, Christina, *„Analysis: Dining with Attila the Hun",* in *EBSCO Research Starters: History.* EBSCO Information Services, Ipswich (MA), 2021. Hozzáférés: 2025. október 18., https://www.ebsco.com/research-starters/history/analysis-dining-attila-hun.

egyszerű faedényt használt. Ezek a mozzanatok Attila önfegyelméről tanúskodnak, és azt sugallják, hogy bár tisztában volt a pompával, nem érezte szükségét, hogy maga is annak részese legyen – sem öltözetében, sem fegyverzetében, sem étkezésében.[30]

Az ellentétpárok alkalmazása akkor is megjelenik, amikor Priszkosz Attilának a saját fiaihoz való viszonyulását ábrázolja. Megfigyelte, hogy idősebb fia szemlesütve ült a közelében, mintha csak félt volna tőle, és Attila maga is alig törődött vele, míg a később belépő fiatalabb fiát gyengéden fogadta. Amikor Priszkosz rákérdezett a különbség okára, azt a választ kapta: „A jósok azt mondták Attilának, hogy családja el fog veszni, de ez a fia majd helyreállítja azt." Ez a megjegyzés alátámasztja más források beszámolóit, miszerint Attila hajlott a babonákra és hitt a varázslatban.[31]

Priszkosz élénken írja le a szórakoztatást is: „barbár" énekmondók, egy szkíta mesemondó, sőt a mór Zerkón is fellépett, aki afféle udvari bolondként volt jelen Attila udvarában. A beszámoló érzékelteti a sokféle kulturális elemet, és azt is, hogy mi számított mulatságnak abban a korban. Attila azonban mindvégig komoly maradt: „Arckifejezése változatlan maradt, és sem szóval, sem mozdulattal nem jelezte, hogy osztozna a vidámságban." A követség célja az volt, hogy engesztelje a királyt, s elérje, hogy ne támadja meg földjeiket. Attila vendégeit ellátta élelemmel és szórakozással, de maga nem vett részt benne – ő irányította az eseményt, és tudatában volt hatalmának.[32]

A részlet hirtelen ér véget azzal, hogy Priszkosz csoportja – józanságát megőrzendő – távozik a lakomáról.

Gárdonyi regényéből kimarad az ikonikus lakomajelenet részletes leírása, amelyen Priszkosz beszámolója szerint mind a keletrómai követség (Priszkosz és Maximinosz), mind pedig a velük egy időben ott lévő nyugatrómai követség részt vett. A főhős Zéta naplójaként is tekinthető regény természetszerűen megemlíti magát a lakomát, illetve azt, hogy Maximinosz és Priszkosz részt vettek ezen, ő maga azonban a két követ utólagos beszámolóiból szerez tudomást a lakoma történéseiről.

A lakoma megemlítése lakonikus tömörségű: „Másnap a követség ebéden volt Atillánál. Az uram is. Én ismét a királynéhoz mentem."[33] A regényből nyilvánvaló: Zéta azért megy a királynéhoz, hogy láthassa Emőkét, viszont éppen ez

30 Uo.
31 Uo.
32 Uo.
33 Gárdonyi, *i. m.*, 79.

a jelenet lesz az, ahol egy másik lány kerül bemutatásra, mégpedig az, aki a későbbiekben felesége és őrzőangyala lesz Zétának, és aki az előszó vallomása szerint megtanítja őt arra, hogy „az embernek csak az arca ismerhető, de az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan."[34]

A lakoma utóhatásait Maximinosz és Priszkosz, illetve egy százados közti beszélgetés keretei között mutatja be Gárdonyi:

> „Az idő már jól behajlott a délutánba, mikor az urak kijöttek az ebédről.
>
> – No, ez feledhetetlen! – lelkesedett Makszíminosz.
>
> – Csudálatos! – rázta a fejét gazdám.
>
> – Álomnak is beválik! – dadogta a százados.
>
> Piros volt az arcuk, és a százados tántorgott is.
>
> Priszkosz mindjárt nekiültetett az írásnak, hogy azon melegében lediktálja az ebéd lefolyását, de Makszíminosz minduntalan megzavart bennünket.
>
> – Micsoda király ez! – lobogott benne a lelkesedés. – Ha a császár meghallja, hogy Átilla fatányérból eszik, és fapohárból iszik!
>
> – Ez is csak ke-kevélység – rikácsolta a százados, aki alig állt a lábán. – De nem baj: nekem tetszik a katonában a ke-kevélység.
>
> – Micsoda kevélységről kotyogsz te? – hörkent rá Makszíminosz.
>
> – Nem kevély ember az olyan, aki a népe közé ül, hogy egy hitvány lóperben ítéljen.
>
> – De megveti az aranyat!
>
> – Próbáld meg egy zsákkal!
>
> – Irtózatos ész ég ebben a barbárban – csóválta a fejét a gazdám is –, én az embert a nevetéséről ítélem meg. A varga röhög. A tudós csak mosolyog. De micsoda kategóriába sorozzam azt, aki még azon a bolond Cerkón se nevetett?
>
> S erre mind a hárman kacagtak.
>
> A százados eltámolygott a sátorába, hogy aludjon.
>
> – No, én nem tudom, melyik kategóriába sorolsz engem – mondta Makszíminosz –, de én majd megfulladtam nevettemben.
>
> – Mindenki az oldalát fogta – udvariaskodott Priszkosz –, ő egymaga volt komoly a nagy társaságban. Mármost azt szeretném

[34] Uo., 5.

tudni, hogy nem volt-e nevetséges neki az a bolond, vagy *nem* akart nevetni.

És elgondolkodva rázta a fejét.

Maksziminosz nem értette. Ő a testi embert látta Atillában is. Priszkosz azonban a lelki embert látta. S én meg a két beszélgetőnek a különbségét láttam meg aznapon először."[35]

Priszkosz lakomaleírásának elemei azonban több helyütt is megjelennek Gárdonyi regényében, mégpedig olyan célzattal, mintha Zéta szemtanú mivoltát kívánnák erősíteni.

A regény 39. fejezetében, amely az Attila hadjáratát bemutató szakasz része, olvasható az a jelenet, amely szerint a hun főurak, köztük Csáth is, és kíséretében Zéta, Attilánál ebédelnek. Ez az ebédleírás is tartalmazza azt a motívumot, hogy míg a hun főurak nemesfémből készült tányérokból esznek, Attila előtt fatányér és kókuszpohár van:

„A következő órában elhagytuk a várost. Akkor már a dél elmúlt. Atilla sátora elkészítve várt bennünket. Az étel is készen volt.

Én még mindig azt a fejetlen püspököt láttam: szinte betegen állottam az uram mögött.

Az ebéd szokatlan csöndben kezdődött, mert Atilla kedvetlen volt.

Vaddisznót ettünk, főtt vaddisznót, csak torma volt mellette. Atilla előtt akkor is fatányér, az urak előtt ezüsttányér. Ittak reá vörös bort ezüstkehelyből, Atilla kókuszpohárból."[36]

A regény 61. fejezete egy nagyszabású lakoma leírását tartalmazza, amelyet Attila teliholdkor szokott megrendezni a hun előkelőségek számára. Ezen a lakomán tolmácsként jelen van Zéta is, aki akkorra Csáth szolgálatából átkerült Attila ravói, azaz írnokai közé. Bár jellegét tekintve ez a lakoma más, mint a Priszkosz által bemutatott lakoma, főbb elemei mégis Priszkosz lakomaleírásában gyökereznek. Gárdonyi szerint Attila teliholdkor megrendezett regénybeli lakomája nem külpolitikai diplomáciai lakoma, nincsenek jelen a Római Birodalom követei, hanem családiasabb jellegű esemény – hozzávetőlegesen 600 résztvevővel –, amelyen a hun előkelőségek vesznek részt, feleségeikkel és leányaikkal

35 Uo., 82–83.
36 Uo., 188.

együtt.[37] Erre a családias jellegre utalnak azok a szavak is, amelyeket Gárdonyi köszöntőbeszédként ad Attila szájába: „Köszöntöm a családomat. Az én családom a hun nemzet. Isten szeressen bennünket!"[38]

A Gárdonyi által ábrázolt ülésrend ugyanúgy hierarchikus, mint Priszkosz leírásában, azzal a különbséggel, hogy most Attila jobb és bal oldalán nem Onégésziosz és Berikhosz ülnek, hanem jobb oldalt Rika (azaz Kreka) királyné, bal oldalt pedig a gepidák királya, az „alacsony, hosszú szakállú és hegyes fülű"[39] Ardarik, akik Attila jó barátja volt, és szinte mindig Attilánál lakott.[40] A többi királyné mellett a vendég királyok és azok a rab hercegek ültek, akiket Attila „eleven biztosítékul" tartott az udvarában. A hun előkelőségek feleségei férjükkel szemben ültek, a leányok pedig a legényekkel keverten.

A Priszkosznál megfigyelhető ellentétpárok, amelyek a vendégek és Attila öltözetét, illetve a vendégek és Attila által használt étkészletet mutatják be, itt is megjelennek:

> „A nők abban a fehér hun viseletben voltak, amelyben Atilla nászakor láttam őket; fátyolos fehér selyemruha; a fátyol alatt a fejen, a nyakon és mellen aranyvarrat és aranypaszománt csillog. Piros saru a lábukon.
>
> A férfiak ruhája különféle színű kamuka, atlasz és bársony. A csizmájuk szintén piros.
>
> A termet ezernyi viaszgyertya világította meg. A teríték arany és ezüst. Csupán Atilla előtt van fatányér és fapohár.
>
> Mert ő megvet minden pompát. A ruhája is dísztelen sötétkék vagy hamvas bársonyruha. Gyűrűt se visel."[41]

A köszöntések rendjének bemutatását is Priszkosz beszámolója ihlette. Attila fentebb már idézett családias jellegű köszöntője után „mindenki ivott a király egészségére", majd „hol az egyik hun állott föl, hol a másik, és mondott rövid köszöntőt".[42]

37 Uo., 283.
38 Uo., 284.
39 Uo., 110.
40 Uo., 174.
41 Uo., 283–284.
42 Uo., 284.

A két lakomaleírás közti eltérések közül talán egyik leginkább szembeötlő, hogy a Gárdonyi által bemutatott lakomáról hiányoznak az Attila haditetteit és a hun háborúk dicsőségét megéneklő dalnokok, valamint az udvari bolondok, viszont Priszkosz leírásával szemben itt megjelenik a hun tánczene és a hun tánc méltóságteljességének bemutatása. Hasonló eltérés az elbeszélő nézőpontjának különbözősége is: míg Priszkosz külső megfigyelő, aki egy diplomáciai rendezvényen egy számára idegen kultúrát szemlél, Gárdonyi Zéta személyében belső tanúként jelenik meg, ő beavatott, aki a hun világ részévé válik.

A két lakoma eltérő jellegéből szinte természetszerűen következik, hogy az elbeszélők teljesen más szemszögből mutatják be és értékelik Attila jellemét: Priszkosz leírásában Attila puritán, fegyelmezett, de hideg, szinte érzelemmentes uralkodó, aki az őt körülvevő pompa és gazdagság közepette az egyszerűség és a józanság példája, míg Gárdonyi regényében karizmatikus, szeretetteljes apai alak. Ugyanígy a lakoma is Priszkosznál a hun uralkodói és diplomáciai szokások leírása, elsősorban politikai és etnográfiai érdeklődéssel, míg Gárdonyinál az esemény a nemzeti közösség szimbolikus önkifejezése.

Attila halála és temetése

Szabó Károly Priszkosz-fordításából hiányzik Attila halálának és temetésének leírása, azonban Iordanes – akinek a művét Gárdonyi úgyszintén olvasta[43] – hosszasan idézi[44] Priszkosz művéből az erre vonatkozó részleteket, kiemelve, hogy „a történetíró Priscus tudósít erről".[45] A Priszkosz rétor történeti művéből fennmaradt töredékek magyar fordításának legújabb kiadása már tartalmazza azt a Iordanes-részletet is, amely az Attila haláláról és temetéséről szóló beszámolót idézi Priszkosz könyvéből.[46]

Iordanes leírásában a Priszkosztól átvett részletek mellett vannak olyan szakaszok is, amelyekben a szerző értékeli a történeti eseményeket – így például Attila haláláról úgy beszél, mint ami „annyira szégyenletes volt, amennyire csodás

43 Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténet. A magyar irodalom a XX. század első harmadában.* 8/1. kötet (Budapest: 1941), 470.; Császtvay Tünde, „Életrajzi jegyzet", in Gárdonyi Géza, *Láthatatlan ember* (Budapest: Osiris Kiadó, 2020), 315.

44 Romsics Ignác, *Hérodotosztól Hararii g. A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai* (Budapest: Helikon Kiadó, 2024), 91.

45 Iordanes, *Getica. A gótok eredete és tettei,* közreadta Kiss Magdolna (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004), 92.

46 Ford. és szerk., Kató Péter – Lindner Gyula – Sólyom Márk, *Hunok és rómaiak. Priskos rhétór összes töredéke* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2017), 45–46.

az élete,"[47] vagy hogy „így hozott a csatákban híres királynak gyalázatos véget a részegség".[48] Attila haláláról tömören mindössze ennyit ír:

> „Ő, ahogy a történetíró Priscus tudósít erről, halála előtt, soksok asszony után, amint ezen népnél szokás volt, feleségül vett egy gyönyörű leányt, akinek Ildico volt a neve. Miután a lakodalomban a túl nagy vigadozástól elfáradt, s a bortól és az álomtól elnehezülve a hátára feküdt, eleredt az orra vére, ami most a megszokott úton nem tudott kifolyni, ezért a torkába folyt, és a halálát okozta. Így hozott a csatákban híres királynak gyalázatos véget a részegség. A következő napnak már nagy része elmúlt, amikor a királyi szolgák valami gyászos eseményre gyanakodtak, ezért nagy kiáltozásokkal betörték az ajtót, és ott találták holtan Attilát, akivel nem gyilkos seb, hanem vérfolyás végzett, mellette a síró lányt betakart és lehajtott fejjel."[49]

Gárdonyi a Iordanes révén Priszkosztól átvett részleteket drámaisággal tölti meg, és hosszasan ecseteli a hun főurak kétségbeesését, valamint azt, hogy miképpen vádolták meg Ildikót (Ildicót) Attila meggyilkolásával:

> „A beszélgetésünket dübörgés szakítja meg. A folyosón Edekon rohan felénk. A sisak nincs a fején. Kikelt arccal hörgi a testőröknek:
>
> – A fővezért… – S fuldoklik, rázza a kezét: – A fővezér!… Fussatok a fővezérhez!… A főpaphoz!… Az orvosokhoz!…
>
> Mi csak eldermedtünk.
>
> A fővezér ott áll előtte a csoportban, de Edekon annyira meg van zavarodva, hogy nem látja.
>
> – Mi baj? – képedeznek az urak.
>
> Edekon a falhoz dől, mint a részeg. A szeméből könnyek omlanak. Az öklét a homlokára csapja:
>
> – Jaj, jaj nekünk! – kiáltja, hogy szinte megfagyunk a szavától.
>
> A fővezér vállon ragadja:
>
> – Itt vagyok: mi történt?

47 Iordanes, *i. m.,* 92.
48 Uo., 93.
49 Uo., 92–93.

– Meghalt! – szakadt ki a szó az emberből, de valami oly iszonyú hangon, mintha a szíve szakadt volna ki a száján.

Mintha villámütés ért volna mindenkit. A gondolkodás megállt az emberekben. Hogy ki az, aki meghalt? – senki se merte kérdezni. Oly elképzelhetetlen szörnyűség volt, hogy nem hittünk a fülünknek.

Végre a fővezér ajka mozdult meg, mintha lélekfojtó álomban rebegné:

– Megölték…

– Nem tudok semmit – hörögte Edekon –, az asszony sikoltott, és én berohantam. Átilla… ott fekszik… hanyatt… Kiáltok neki: Uram!… Rázom…, nem felel…

S az ember a falnak dőlve zokog.

Megindultunk, mint az alvajárók: szótlanul, szinte tolongva, be az ajtón, végig a homályos folyosón, föl az emeleti lépcsőn, ahol Atilla hálószobája van. De ez olyan gépiesen, némán történt, mintha mindenki egy rettenetes álom kénytelenségében mozogna.

Ajtó nincs a szobán, csak egy kék selyemkárpit, vastag, földig omló.

Az urak sápadtan tolongnak be. Engem is sodornak magukkal. A kettős szárnyú ajtó kitárul. Valami nehéz szag, meleg pince dohához hasonló. A szoba homályos sarkában térdel zilált hajjal, fátyolba burkoltan, reszketve és sírva Ildikó. A nagy diófa ágyon pedig ott fekszik Atilla hanyatt, mellig takartan, mozdulatlanul, iszapszín sárgán. Félig nyílt szája mintha véres volna.

– Uram! – rebegi reszkető hangon Mácsa.

– Uram! – kiáltja a fővezér is, megrázva Atilla vállát. – Uram! – kiáltja, mint ahogy Krisztus kiálthatta Lázárt a sír előtt.

S lerogyik az ágy mellett a kerevetre.

– Meghalt! Meghalt! – susogják eldermedten körülöttem.

– Megölték! Megmérgezték! – ordítja az öreg Barcza.

S megragadják Ildikót a hajánál, mint valami állatot.

– Te ölted meg!

A nő sikoltva taszítja el a kezét s a tenyerébe rejtekezik. A szavakat nem érti, de a vad hangra összerázkódott. Az arca mint az őrülté.

Barcza is rázza a királyt:

– Átilla! – sírja öregesen, apásan – Átilla!

A király keze a takarón van.

Megragadja azt is, de elbocsátja megint, lerogyik a térdére, és fuldokolva sír:

– Meghalt.

Minden arc könnytől nedves már. A fővezér a falhoz borulva zokog:

– Ó, jó uram! Én jó királyom!

– Végünk! – zokogja egy hang."[50]

Iordanes részletesen leírja a hun gyászolási szokásokat, illetve az Attila temetését:

„255. Ekkor levágták hajuk egy részét, miként ez ennél a népnél szokás, és mély sebekkel torzították el rettenetes arcukat, hogy a nagy harcos hőst ne asszonyi siránkozással és könnyekkel, hanem férfiak vérével gyászolják. Ekkor történt az a csodás esemény, hogy az ily vad ellenfél miatt nyugtalan keleti császárnak, Marcianusnak álmában megjelent egy istenség, s megmutatta neki Attila még ugyanezen az éjszakán eltört íját; ez a nép ugyanis nagyon bízott az ilyen fegyverben. A történetíró Priscus azt állítja, hogy ennek a hitelességét bizonyítékokkal tudja alátámasztani. Annyira félelmetes volt ugyanis Attila a nagy birodalmak számára, hogy halálát az égi uralkodók ajándékának tartották.

256. Nem mellőzhetjük, hogy a sokból egy keveset el ne mondjunk, arról, miként tisztelte népe a holttestét. Egy mező közepén, selyemsátrak alatt ravatalozták fel. Ezután egy csodálatos ünnepi játékot mutattak be. A hunok egész nemzetének a legválogatottabb lovasai, mint a cirkuszi pályákon a körül a hely körül lovagoltak, ahol ő feküdt, és gyászénekekkel így magasztalták tetteit:

257. »Büszke Attila, hunok uralkodója, Mundzucus nemzettje, a legbátrabb népek királya, aki úgy uralkodott soha nem hallott nagy hatalmával Scythia és Germania felett, mint őelőtte még senki sem. Nemkülönben rettegésben tartotta: – miután városaikat elfoglalta – a két római birodalmat; de hogy ne váljon minden zsákmánnyá, a könyörgésektől lecsillapodva évi hadisarcot fogadott el. Miután mindezt szerencsésen megtette, nem az ellenség ütötte seb-

50 Gárdonyi, *i. m.*, 293–295.

től, nem az övéi árulása miatt, hanem biztonságban népével, nagy örömök közepette, fájdalom nélkül hunyt el. Ki gondolná, hogy ez halál, amikor senki sem fontolgatja a megbosszulását?«

258. Miután ilyen siratóénekekkel megsiratták, a sírhalma fölött egy »strava«-t, ahogy ők nevezik, ünnepeltek hatalmas tivornyával, egyik végletből a másikba esve, a halottsiratást az öröm kitöréseivel vegyítették. Ezután az éjszaka csendjében a holttestet a földbe rejtették. Először aranyból, másodszor ezüstből, harmadszor kemény vasból készített szemfedővel fedték be. Ezzel jelezték, hogy a leghatalmasabb királyhoz mindezek illenek: a vas, mivel népeket igázott le, az arany és az ezüst, mivel mindkét birodalom méltóságjelvényét megkapta. A legyilkolt ellenségtől zsákmányolt fegyvereit, mindenféle drágakőtől fénylő lószerszámokat, és különféle ragyogó méltóságjelvényeket, amelyek udvara fényét jelentették, temettek vele. És hogy az emberi kíváncsiság távol maradjon ennyi kincstől, megölték az e munkával megbízottakat – borzasztó jutalom! – és a sírásókat, úgy, mint az eltemetettet, hirtelen halál érte.

259. Miután mindezek bevégződtek, ahogy az ifjúság lelkének hatalomvágya miatt lenni szokott, Attila örökösei között versengés támadt a királyságért, és miközben meggondolatlanul mind uralkodni vágytak, valamennyien egyszerre veszítették el a hatalmukat. Így nagyobb teher az országoknak az utódok bősége, mint a hiánya. Mert Attila fiai, akik apjuk kéjvágya miatt csaknem egy egész nemzetet alkottak, a törzseket egyenlően akarták maguk között elosztani úgy, hogy a harcias királyokat népeikkel együtt, miként a rabszolgákat sorsolásra bocsátják."[51]

A gyász rítusainak bemutatása (mint például: a gyászolók meghasogatják ruháikat, késeikkel megsebesítik saját arcukat, Attilát nyilvános helyen ravatalozzák fel, hogy mindenki leróhassa kegyeletét) Gárdonyi regényében is jelen van, itt azonban a temetés leírása elsősorban nem a hunok temetési szertartásainak a tárgyszerű lejegyzése, hanem Zéta belső drámája felerősítésének rendkívül hatékony eszköze. Zéta ugyanis nem tudja, hogy Attila írnokaként az a sors várt volna reá, hogy lenyilazzák, és Attilával együtt temessék el, ennélfogva pedig nem is érti, miért kérte Emőke, hogy adja neki a szertartásra kapott gyászruhá-

51 Iordanes, *i. m.*, 93–94.

ját. Annál nagyobb lesz a megdöbbenése, amikor megtudja, mi várt volna reá, és mi lett a szeretett hun leány sorsa.

Olvasmányai és forrástanulmányozása nyomán Gárdonyi szakított „a történetírók azon naiv elképzelésével, miszerint Attila temetése titokban történt”[52], és ennek megfelelően regényében nagyszabású eseményként mutatja be a hun uralkodó temetési szertartását. A regényben a temetés helyére és módjára vonatkozóan a táltosok kérnek isteni orákulumot:

> „Délután már ott feküdt Atilla a főtéren, magas ravatalon, ezüst csillagokkal ékített fekete selyemsátor alatt. A sátor oldalait fölkapcsolták, hogy a nép láthassa.
>
> A főpapok a ravatal mögött fekete lovat áldoztak, s a világtalan Káma megkérdezte az elköltözött hun szellemeket, hogy miképpen temessék el Atillát.
>
> – Tegyétek őt hármas koporsóba – ez volt a felelet. Az első koporsó legyen arany, mint a napfény, mert ő a hunok napja volt. A második koporsó legyen ezüst, mint amilyen az üstökös csillag szárnya, mert ő a világnak üstökös csillaga volt. A harmadik koporsó legyen acélozott vas, mert ő erős volt, mint az acélozott vas.
>
> Míg a koporsók készültek, a hun főurak minden éjjen át azon tanácskoztak, hogy hova temessék el Atillát? Mert vándornemzet a hun, s lehet, hogy valamelyik király fölkerekedik, s más országba viszi a népét, mint ahogy a méhek is elrajzanak. Vagy lehet, hogy a sok szövetséges nép közül tolvajhad kívánja meg az aranyat. Vagy az is lehet, hogy századok múlván megint egy erős népfaj áll elő, s akkor az aranykoporsót kifordítják a földből.
>
> Az öreg Káma válaszolt az égi sugallat szerint:
>
> – A Tisza tele van apró szigettel. Egyik helyen, a keskenyebbik mederből térítsétek el a vizet. Ott ássátok meg a sírt mélyen, és szélesítsétek meg a medret, hogy az legyen a nagyobbik. Azután ha el van temetve a király, bocsássátok vissza a vizet. Idő múltával gyöngül az emlékezet, az iszap is belepi a koporsót: senki se tudja majd, hol van Atilla eltemetve.”[53]

52 Varga, *i. m.,* 67.
53 Gárdonyi. *i. m.,* 297.

Iordanes nem nevezi meg a temetés helyét, Gárdonyi azonban kora kutatási eredményeit és a Szeged környéki néphagyományt felhasználva úgy tudja:[54] Attilát a Tisza medrébe temették el. Továbbá a Iordanes leírásában megjelenő hármas szemfedőt Gárdonyi hármas koporsóként említi.

Zárógondolatok

A fentebb bemutatott részletek továbbra is szemléltetik, hogy Gárdonyi a *Láthatatlan ember* megírásához nagy mértékben támaszkodott Priszkosz történeti művére, sőt a regény első 22 fejezete – amíg a regény főhőse, Zéta a hun udvarba kerül – látható módon követi Priszkosz töredékeinek rekonstruált gondolatmenetét, azonban a szépírói szabadság és a szerző célkitűzése sajátos módon tölti meg élettel és drámaisággal Priszkosz egyébként tárgy- és életszerű beszámolóját. Az a hun társadalom, amely Gárdonyi tolla nyomán a *Láthatatlan ember*ben életre kel, nyilvánvalóan idealizált. Ezt erősíti, hogy a klasszikus műveltségű Zéta is, Szabad-Göröghöz hasonlóan inkább lemond a konstantinápolyi életről, csak hogy a hunok közt lehessen.

> „Gárdonyi Attila birodalmában szabad társadalmat rajzol, a szabad hun nép testvéri közösségét. A hunoknál az embert nem születése, hanem értékei, adottságai szerint becsülik, mindenki előtt egyformán nyitva áll az érvényesülés kapuja."[55]

Gárdonyi történeti regényeinek érdekes tulajdonsága, hogy egyrészt a regények főhősei – bár kitalált szereplők – egy-egy híres történetíró tanítványaiként jelennek meg, másfelől pedig mindhárom történelmi regény a történetmondás formájának a születéstörténete is:

> „A »nagyregények« egyik fő témája: a tanúskodó történetmondás eltérő formáinak kialakulása. Éppen ezért nem véletlen, hogy mindegyik főszereplő egy-egy nagyon jelentős író tanítványaként jelenik meg: Bornemissza Gergely a históriás énekszerző Tinódi Lantos Sebestyén tanítványa; Zéta a nagy történetírónak, Prisz-

54 Gárdonyi Géza, „Igazítások Atilla történetén", in Uő: *Tükörképeim. Önéletírások, karcolatok, esszék*. Hozzáférés: 2025. október 20., https://mek.oszk.hu/03700/03737/html/02.htm#225.

55 Varga, *i. m.*, 67.

> kosznak a tanítványa; Jancsi fráter pedig a Margitról először író Marcellus fráter tanítványa. S mivel Gárdonyi »történelmi« regényeinek történetét közvetítő figurák egytől egyig nagy írók tanítványai, így arra a következtetésre juthatunk, hogy a szövegszándék valami olyasmit sugall, mintha maguk a Gárdonyi-regények is a szépírás tanulásának példázatai lennének. Az *Egri csillagok* annak a históriás tudósító elbeszélőformának a megszületését jeleníti meg, amely során egy, az eseményekben részt vevő ember válik elbeszélővé. A láthatatlan ember egy olyan tudós (krónikás) történészi elbeszélőforma születését ábrázolja, amelyben a szemtanú elbeszélő (Priszkosz rétor és tanítványa) hasztalanul igyekszik kialakítani valamiféle, az elbeszélt világtól mért objektív távolságot. Az *Isten rabjai* pedig a legenda elbeszélőformájának születését kutatja."[56]

A kutatás kiinduló kérdésére, hogy Gárdonyi melyik Priszkosz-kiadást használ(hat)ta, mindezek után sem sikerült teljes bizonyossággal válaszolni. Az azonban biztosnak tűnik, hogy Priszkosz töredékeinek magyar fordítása a regény megírása idején az író rendelkezésére állhatott: akár Szabó Károly fordítása, akár Révész Imre[57] tanulmányának bizonyos részletei. Az vitathatatlan, hogy Priszkosz történeti művének szerkezete képezi a regény első 22 fejezete idővonalának gerincét, és Gárdonyi mind a nagyobb, fontosabb jelenetek, mind pedig a kisebb, epizódszerű mozzanatok tekintetében forrásként használja. Az ókori történetíró beszámolójának motívumai újra meg újra felbukkannak az olvasót az Attila korába kalauzoló nagyszerű történelmi regényben. E tanulmány első részének zárómondata ehelyütt is érvényes:

> „A két szöveget párhuzamosan olvasva azt is láthatjuk, hogyan telik meg Priszkosz tárgyilagos, de mégis életszerű beszámolója élettel és drámaisággal a szépíró tolla nyomán, hogyan ragadja meg és kelti életre a történetíró tömör mondataiba sűrített feszültséget, miközben szépírói szabadsága határain belül hű marad forrásához."[58]

56 Kovács Gábor, *Gárdonyi regényművészete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2021), 338.

57 Révész Imre, *Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye. Történelmi vizsgálat* (Debrecen: Városi nyomda, 1859).

58 Papp György, „Priszkosz rétor történeti művének recepciója Gárdonyi Géza *Láthatatlan ember* című regényében. I. rész: a követség fogadtatása és az összeesküvés", *Keresztény Magvető* 130., 3. sz. (2024): 257.

Gy. Dávid Gyula[1]

Kerítéstervek Pákei Lajos hagyatékában

A Románia területén érvényben lévő 422/2001-es számú műemlékvédelmi törvény műemlékként határozza meg az „épületet vagy épületrészt, annak szerves részét képező berendezésekkel, művészeti alkotóelemekkel, belső vagy külső berendezési tárgyakkal, […] a topográfiailag körülhatárolt telekkel együtt, amelyek építészeti, régészeti, történelmi, művészeti, néprajzi, vallási, társadalmi, tudományos vagy műszaki szempontból jelentős kultúrtörténeti tanúságtételnek minősülnek". Magyarán, nemcsak az épület műemlék és így védendő, megőrzendő, hanem pl. a kerítése is.

Az épületek tervezésének nem igazán jelentős, mondhatjuk inkább csak járulékos hozadékai az objektumok, együttesek telkét behatároló, bejáratát adó kerítések, kapuzatok. De, mint minden apró részlet, ezek is hozzájárulnak a mű összképéhez, felvezetik azt, segítenek a fokozatos észlelésben és belépve rajtuk, az első hatást gyakorolják ránk.

Pákei Lajos építészi életművének sem meghatározó szegmense a kerítéstervezés, de mint más alkotásainak, ezeknek is megvan a maguk története, amely segíthet bennünket abban, hogy megértsük fontosságukat, elkötelezzük magunkat megóvásuk érdekében. A teljesség igénye nélkül csak néhányat emelnék ki, nem feltétlenül fontosságuk, mint inkább megvalósulásuk sorrendjében.

A kolozsvári főtéri templomkert kerítése. A 19. század utolsó éveiben Kolozsvár városfejlesztése során végre sikerült elbontani a Szent Mihály-templom körüli épület- és bódésort, s elkezdődhetett a tér valóságos rendezése is.

Ennek egyik eleme volt az egykori cinteremre utaló kis kerített park, melynek öntöttvas rácsozat és kőposztamensekből alkotott „kertelését" a szoborbizottságban is működő, a Mátyás-szobor talapzatát tervező Pákei Lajoshoz kötik. Kolozsvár tiszteletbeli főmérnöke visszaemlékezéseiben e munkát a „tényleges kivitelre kerülhettek" között említette:

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.03

[1] Gy. Dávid Gyula (1957, Kolozsvár) építész, műemlékvédelmi szakmérnök. Elérhetősége: davidgyula2012@gmail.com.

„A Főtéri Róm. kath templom körüli park kerület bekerítése Kolozsvárt," amely munkával kapcsolatban, pár sorral alább fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „…a Főtéri templom körüli park kerület kiképzési és körülkerítési létesítmény […] méreteiben – távollétem alatt bizottságilag reducalt méretekbe lett kivitelezve, megrendelve s elkészítve". A méretcsökkentést írása lábjegyzetében pontosította, jelezve, hogy az a posztamensekre vonatkozott.

Pákeinek e munkájához készített két tervváltozata is fennmaradt. Bár csak az egyik keltezett, a végső eredmény ismeretében a másik változatot ítélhetjük korábbinak.

Végigpörgetve az eseményeket, a korabeli híradások alapján a következő folyamat bontakozik ki.

1895-ben a katolikus hitközség testülete a templom körüli terület rendezésére elfogadta Breiner Géza tervét.[2] A tervezet fennmaradásáról nem tudunk, de a tudósításokból kiderül, hogy magas, 17 000 forintos kivitelezési költsége ellenére, nem számolt a cinterem határára kerülő, a korábbi elképzelésben még szereplő kerítéssel, ezzel is csökkenteni igyekezvén a költségeket. Egy évre rá a főtér rendezésének tervezgetése odáig jutott, hogy egy városházi egyeztetésen az egyház és a város között csak egyszerű szintbeni megkülönböztetéssel kívánták a határvonalat jelölni, úgy „…hogy a főtér felszine annyira szállitassék le, hogy a templom küszöb nívója 30 czentimétérrel magasabban feküdjék, mint a főtér felszíne. […] A templom körül kezdetben tervezett kerítés helyett egy 5 meter széles asphalt járda (corso) fog létesittetni, melyet viszont egy lépcsőfokkal magasabban a templom faláig macadam burkolattal ellátandó s virágágyakkal díszítendő belső terület fog körülvenni."[3] A dolgok előmenetele azonban igen lassú volt, bár közben a tervek fejlődtek. Még három év múlva sem indították el a munkálatokat, azok árlejtésének kiírását is csak tervezték, sőt a főtér parkosításának ügyében egy szakmai egyeztetésre is sor került a városházán. Érdekes idézni az ülésre meghívott Pákei Lajost, aki a tér teljes parkosítása ellen szólt: „…minden városnak van egy nagyobb nyílt és szabad tere, a hol esetleg nagyobb tömegek is mozoghatnak. Kolozsvárnak ez az egyetlen nagyobb szabad tere van, a mit parkírozással elrontani nem szabad, mert végre is, nagyobb ünnepélyek vagy a szabadban történendő mozgalmasabb összejövetelek, körmenetek stb. mind kívánatossá, sőt föltétlenül szükségessé teszik, hogy a városnak egy nyílt,

[2] Sz. n., „Hírek. A főtér rendezése", *Kolozsvár* 9., 161. sz. (1895. júl. 17.): 3. Breiner Géza, budapesti mérnök, Kolozsvár belterületének felmérését irányította az 1890-es években.

[3] Sz. n., „Hírek. A főtér", *Kolozsvár* 10., 63. sz. (1896. márc. 16.): 3.

szabad tere legyen. De egy olyan nagyforgalmu és élénk városrészben, mint a milyen a mi főterünk is, lehetetlen egy parkot fentartani kerítés nélkül. Ember és állat minduntalan beleütköznék s a park-konfliktusok beláthatatlan mérvet öltenének. Ki tudná ott megőrizni a díszfát, a virág-gruppot, cserjét, a pázsit-szegélyt kerítés nélkül? Minden bokor tövéhez rendőrt állítani lehetetlen."[4] Bár szavai szinte vizionálták a kolozsvári Főtér – végül csak megvalósult parkosított felületeinek napjainkban történt felszámolásával kialakult – jelenlegi sivár megjelenését, mentségére figyelembe kell vennünk, hogy szavai a tér hosszú „harcok" árán megvalósult szabaddá tétele – épületek elbontása, piac elköltöztetése – után hangzottak el. És azt is, hogy a városnak akkor már közgyűlésileg jóváhagyott terve volt a tér gránitkockákkal, aszfaltozással, zúzott kavicsos makadámmal kialakítandó térburkolásáról – „…két egymást keresztező járda fog készíttetni, még pedig az egyik a városházból kiindulólag a Fröhlich-sikátor felé, a másik pedig a New-York szállodától a Bánffy-palota felé" –, no meg arról, hogy „…a főtéri templomot díszes vasráccsal veszik körül, melyen belül pázsit disz, virággruppok és bokrok lesznek, kívül pedig 3 méter szélességű aszfalt korzó fut körül, a mely kellemes sétahelye lesz a közönségnek".[5]

Valós tervekről azonban még mindig nem beszélhetünk, hiszen amint az 1898. októberi választmányi gyűlésén elhangzott, a katolikus hitközség – nem elzárkózva véleményének a főtér szabályozásához igazodó későbbi módosításától –„a [barokk] kaput, tekintettel régiségére, – mint műemléket – jelenlegi helyén meg fogja hagyni".[6]

A Pákei-féle kerítés megvalósulásának éve végül 1899. Hogy az ő tervezési munkája mikor indult, nem tudjuk, de egy májusban tartott városházi egyeztetésen már terveket mutat be. Erre az alkalomra datálhatjuk Pákei első tervlapját, amely egy kő-vas kombinációjú fiatoronyszerű csúcsos posztamenset mutat, neogótikus ihletettségű, sűrű díszítésű öntöttvas rácsmezőkkel.[7] A tervezet azonban nem nyert elfogadást, Pákeit egy új terv elkészítésére kérték.[8] Az újabb változat – mint jeleztük –, datált, méretezett tervlapja 1899. június 20-i keltezésű, és az ábrázolt megjelenés már jóval közelebb van a megvalósult állapothoz. A posz-

4 Sz. n. „A főtér rendezése", *Magyar Polgár* 21., 122. sz. (1898. aug. 24.): 3.

5 Uo.

6 Sz. n., „A főtéri templom", *Magyar Polgár* 21., 165. sz. (1898. okt. 3.): 4. A kaput végül elbontották és 1899-ben a Szent Péter-templom előtt építették újra, illetve építettek egy új kaput kisebb méretben, és azt díszítették az eredeti szobrokkal.

7 Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ. Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály (továbbiakban: MÉM MDK MDO) Tervtár Ltsz. K 12077.

8 Sz. n., „A főtér rendezése", *Magyar Polgár* 22., 17. sz. (1899. máj. 25.): 5.

tamens egyszerűsödött, a csúcsos lezárást egyszerű hasábszerű kialakítás váltja fel, és öntöttvas abroncsozását egy gótikus vakmérmű helyettesíti. A rácsozat is áttörtebb, csúcsívekbe szerkesztett halhólyag motívumok töltik ki. A korábbi tervhez képest ez a tervlap nem tartalmaz megoldást a rácsmezők köztes vasoszlopocskáira.[9]

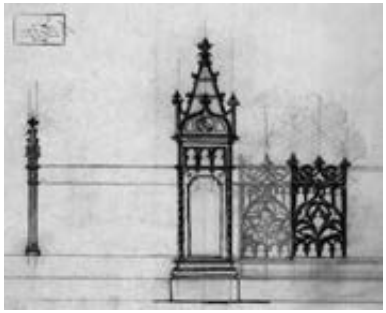

1. kép

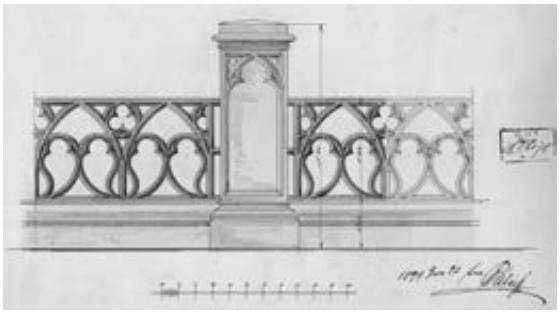

2. kép

Egy hónapra rá, július 20-án tárgyalta az egyházi és város képviselőkből alakított vegyesbizottság a kerítés vas- és kőfaragó munkáira beérkezett három kivitelezői ajánlatot. A vasmunkák tekintetében a 278 méter hosszú vasrács kerítés, a 33 kőoszlopra felerősítendő vasanyagú díszítés és 132 darab vasoszlopocska előállítására és fölszerelésére a Schlick-, ill. az Oetl Antal-féle budapesti vasöntöde és gépgyárak árajánlata[10] mellett, a kolozsvári Simonffi Istvántól is érkezett ajánlat, mely három közül a bizottság az utóbbi elfogadása mellett döntött. Simonffi ajánlatában 2947 Ft 50 kr költséggel novemberre vállalta be a kivitelezés befejezését. A gyűlésen megtárgyalták a kőmunkákra beérkezett ajánlatokat is, ott Gerstenbein Tamás és Reiman Károly ellenében[11] a Nagy testvérek ajánlatát fogadták el 2386 Ft értékben, hasonló határidővel.[12]

A kerítés mintáját egy hónap múlva mutatták be a város és az egyházközség részéről kiküldött bizottságnak. Biró Béla apát-plébános, Szvacsina Géza polgármester, br. Feilitzsch Arthur és Sándor József országos képviselők, valamint Salamon Antal városi tanácsos, Tótiszer és Póczi városi mérnökök, azonban úgy találták, hogy az elfogadott tervek szerint készült posztamens túl magas és túl vaskos, ezért ezt mindkét mérete tekintetében módosítani kell. Mint ahogy Pákei

9 MÉM MDK MDO Tervtár Ltsz. K 12078.

10 A Schlick ajánlata 4916 Ft 40 kr, az Oetl Antalé pedig 5360 Ft 50 kr. volt.

11 Gerstenbein Tamás 3026 Ft-ot, Reiman Károly viszont 3106 Ft 80 kr.-t kért.

12 Sz. n., „A főtéri templom", *Magyar Polgár* 22., 163. sz. (1899. július. 20.): 3.

visszaemlékezésben utalt is rá, a döntést távollétében hozták meg, és jóváhagyása nélkül utasították a kivitelezőt annak betartására. Érdekes ugyanakkor, hogy ezúttal (az árlejtésen elfogadott ~5300 Ft összköltség helyett) már 7000 forintos költségről kapunk hírt.[13] Az újabb minta pár nappal későbbi bemutatásán sem volt jelen Pákei.[14]

A „bácsitoroki anyakőből" faragott alapokat szeptember végén rakták le, októberre tervezték a befejezést, melyet a vasrácsok felállítása fog követni.[15]

Hogy a novemberi határidőt tartani tudták-e, az a híradásokból konkrétan nem derül ki. A vegyesbizottság decemberben viszont már Walz Lajos egyetemi főkertésznek a terület parkosítására készített tervét tárgyalta. Az újabb 3000 Ft költséggel megvalósítandó kertterv szerint „a templom körüli térséget másfél méter magasságú fenyőkkel, pálmákkal díszítik". De a megvalósításra természetesen csak a tavasz közeledtével került sor, a decemberi egyeztetést megerősítő bizottsági ülés határozatában – melyen ezúttal részt vett Pákei Lajos is – az egykor cinteremre, már mint „a templom körül levő bekerített rész"-re utalnak.

3. kép

13 *Magyar Polgár,* 1899. aug. 23., 4. idézi Murádin Jenő, *A Mátyás-szobor és alkotója, Fadrusz János.* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2008), 20.

14 Hogy távollétének mi volt az oka, csak találgatni tudjuk. Ebben az időszakban ugyan nagy ütemben folyt az unitárius kollégium tervezési munkája, de mivel az helyben épült, más okot is mérlegelni kell. A rossz emlék azonban megmaradt.

15 Sz. n., „A főtéri templom rácskerítése", *Magyar Polgár* 22., 191. sz. (1899. szept. 28.): 4.

A megvalósult és napjainkban is álló kerítés nemcsak méreteiben tér el Pákei második tervlapján ábrázoltaktól. A tervezettnél fél méterrel alacsonyabb posztamensek[16] vakmérművei is öntöttvas rátétként készültek, és a rácsozat is egyszerűsödött: a bimbósfejezetű kisoszlopok között keretezett négykaréjos mérmű díszíti azt.

A kerítés tarthatatlan, megrongált, hiányos állapota tíz évvel ezelőtt került a köztudatba,[17] de a templom legutóbbi restaurálása során ezek helyreállítására, a hiányzó részek pótlására is sor került.

A megvalósulás időrendjében az **iparmúzeum kerítéskapuja** a következő kerítés, amelyet hányatott sorsa és persze formai kialakítása különlegessé tesz. Sokat azonban nem tudunk róla, megvalósulásának előzményeiről az építész hagyatékában mindössze egy tervlap tanúskodik.

A több évtizedig tartó tervezési folyamat eredményeként megszületett épület, illetve az intézmény, amelynek az épület keretet biztosított, számos alapos tanulmány tárgyát képezte az évek folyamán. A Malom utcai kétemeletes, 11 tengelyes épület[18] 1904-re lett kész, a bejárást a Malomárok felől lehetővé tevő hídkapuzattal együtt. Ez utóbbiról Pákei unitárius levéltárban őrzött hagyatékában fellelhető akvarellel animált datálatlan ceruzavázlata feltehetőleg korábban készült, de a Malomárok feletti hídra nyíló szerkezet közvetlen környezetén túl, a védőkorlát kerítésről is intézkedik. A palmettás fejezetű falazott kapubálványok egy-egy keskeny fix mezőn keresztül középen felnyíló kovácsoltvas kapuszárnyakat tartanak, alacsony tömör lábazattal, pálcasoros középmezővel és csigavonalas díszítésekkel, melyet aztán indás, levéldíszes kompozíció zár le.

16 85 cm. Vö. Gaal György, *Kolozsvár. Millenniumi kalauz* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2001), 40.

17 A Simonffi-féle kovácsoltvas kerítés mentése c. összeállítás az *Erdélyi Figyelő* 2014. június 16. műsorában hangzott el: https://www.youtube.com/watch?v=a_wuO53727w. A kerítés nem szerepel külön tételként a műemlékjegyzékben, de mint a Szent Mihály-templom együttesének része, ennek is műemléki védettséget kell élveznie. Legutóbbi helyreállítása 2022-ben volt. A restaurálás több szakterületet képviselő csapat összehangolt munkájának eredménye: a szervezést, koordinálást és dokumentálást a gyergyószentmiklósi Manierart (Baróti Hunor vezetésével) vállalta; a bontási és visszaépítési felügyeletet Bencze Béla egyéni vállalkozó (Gyergyótekerőpatak) biztosította; a bontási, kőműves és visszaépítési munkákat a gyergyószentmiklósi Metaglob végezte; a kőrestaurátori és szobrászati feladatokat a kolozsvári Indame Design (dr. Dobribán Melinda vezetésével) látta el. A fémrestaurátori szakvéleményt András Tihamér készítette, az öntvények Lázár Imre munkái, a fémrestaurálásban Székely Ákos vett részt; a hiányzó köveket a vistai kőfaragó műhelyben faragták, a teljes beavatkozás szakmai felügyeletét pedig Kiss Zoltán látta el.

18 Műemlékjegyzék: CJ-II-m-B-07274.

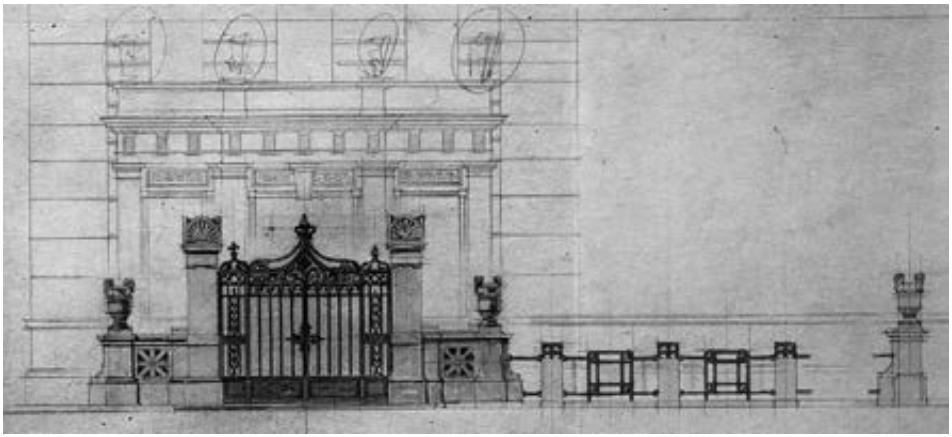

4. kép

A kapu falazott szerkezete a bálványokon kívül egy-egy parapetszakasszal folytatódik, nyolcágú motívummal áttört mellvédmezővel (hasonlóan a híd mellvédjéhez), kővázával díszített posztamenslezárással. Az innen induló kerítés egyszerű geometrikus formát követ, kovácsoltvas rudakból szerkesztett mezők és szintén kovácsoltvas fejezetabroncsozású törpepillérek váltakoztatásával.

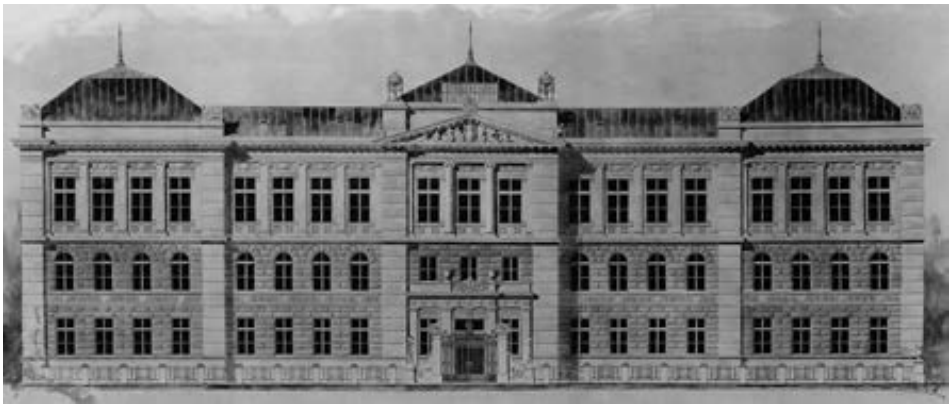

5. kép

A kapu szerepel az Iparmúzeum tervezett homlokzatának művészin kivitelezett tervlapján is (ill. sajnos annak csak fényképen megőrződött másolatán[19]),

19 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (továbbiakban: MUEKvGyLvt) 1.B.45.

és a kapubálvány palmettás fejezetét még egy-egy nagyobb léptékű, a vonalvezetéseket jobban megvilágító rajzvázlat is rögzíti.[20] A megvalósult állapot fényképei itt is kisebb eltéréseket mutatnak a tervezetthez képest. Ezt főleg a falazott szerkezet esetében észleljük, hiszen a kővázák helyett alacsony oszlopszerű öntöttvas posztamensek készültek – feltehetőleg kandeláber funkcióval –, az oldalmellvédek pedig íves átvezetéssel csatlakoznak a kapubálványok törzséhez.

6. kép

A kolozsvári villamos útvonalának kiépítése során, 1987-ben a Malomárok Malom utcai szakasza lefedésre került, és ezeknek a munkálatoknak áldozatul esett a már létjogosultságát vesztett híd-kapu együttes is. Elbontása után azonban a kapubálványokat és köztük a kovácsoltvas kapuszárnyakat (a kandeláberposztamensek nélkül) a Műszaki Egyetem Tordai úti[21] laboratórium épületének bejárataként emelték újra, és – bár eredeti környezetükből kiragadva – sokáig azt díszítették. Az újabb fényképhíradások szerint már azt sem.[22] Arról is hírt kaptunk, hogy a Malomárok kapuköltöztetést eredményező befedését megszüntetik, elbontják, és Kolozsvár egykori vízerét rehabilitálva visszaállítják. Sajnos láthatóan a Malomárok-rekonstrukció csak a park hosszúságában valósult meg, a kifedés az épület sarkánál megállt, pedig ritka lehetőség lett volna, hogy ezt az építészeti örökségünkön ejtett apró, de nekünk fájó sebet végre begyógyítsuk.

Kilépve a kolozsvári keretek közül, szólnunk kell a **székelyudvarhelyi unitárius templom**[23] **kerítés**éről is. A templom építéstörténetének feltárásában nagyot lendített az a terv- és dokumentumcsomag, amely a legutóbbi felújítás

20 MUEKvGyLvt 1.B.33.

21 A Tordai és a Csillagvizsgáló utak sarkán.

22 Az épületegyüttes új épületének korábbi látványtervein nem szerepel még a kapu (hozzáférés: 2025. 03. 20., https://zcj.ro/administratie/utcn-isi-face-centru-de-cercetare-in-inteligenta-artificiala-- 235003.html), ám az újabb híradások a kapu újrafelállításának szándékáról szólnak, de továbbra is a legutóbbi, Tordai úti helyszínen (hozzáférés: 2025. 12. 01., https://transtelex.ro/kultura/2025/11/26/a-kolozsvari-iparmuzeum-kapuja).

23 Műemlékjegyzék: HR-II-a-B-12895.

7. kép

8. kép

előkészítése során 2020-ban került elő a templom tornyából,[24] és az egyházközség gondoskodása eredményeképpen ma a kutatások rendelkezésre áll.[25] A tervek és dokumentumok alapján rekonstruált építéstörténetet egy korábbi dolgozatunkban foglaltuk össze,[26] itt most a történetnek a kerítésre vonatkozó részét emelnénk ki.

Pákei első tervcsomagja 1901-es megbízása alapján készült, és azt az Egyházi Képviselő Tanács 1902-ben már el is fogadta. A tervlapok egyike – amely korábban csak fekete-fehér fotómásolatban volt ismert – az épület tervezett, Bethlen utcára néző főhomlokzatát mutatja, akvarellel színezett, tetszetős kivitelben. A tervrajz díszes keretezéssel

9. kép

[24] Lőrincz Ildikó, „120 éves építészeti tervek Székelyudvarhelyen", *Erdélyi Művészet* 20., 1. sz. (2021): 61–70.; Simó Sándor, „A múlt értékeinek megbecsülése", *Unitárius Közlöny* 31., 3. sz. (2021): 12.; Lőrincz Ildikó, „A Pákei-kiállítás megnyitójára", *Unitárius Közlöny* 31., 5. sz. (2021): 10–12.

[25] Bordás Beáta, „A székelyudvarhelyi unitárius templom, Pákei Lajos építész egyik kiváló alkotása", *Keresztény Magvető* 127., 1. sz. (2021): 33–53.; Fehér János, „A székelyudvarhelyi unitárius templom", in Gy. Dávid Gyula, szerk., *Pákei Lajos (1853–1921). Az építészet mesterei* (Budapest: Holnap Kiadó, 2023): 56–61.

[26] Gy. Dávid Gyula, „Városának díszére szolgál". Az udvarhelyi unitárius Úrháza építéstörténete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 15., (2020): 155–203.

kialakított rajztükrébe a keskeny homlokzatrajz két oldalára rajzolt kerítéssel „feszül" be.[27] A további tervlapok alaprajzokat, metszeteket és az épület többi homlokzatát mutatják. Ebből az időszakból nem maradt fenn az épület telken belüli helyzetét mutató helyszínrajz, így a rajzok nem adnak választ arra, hogy a templomépületet az utca vonalára, vagy pedig hátrahúzottan, előkerttel képzelte el az építész. A kerítésmezőkkel közrefogott homlokzat az előbbit valószínűsíti, ám hihetőbb az a feltevés, hogy a jóváhagyásra benyújtott tervlapok kizárólag az épület javasolt külső, belső kialakítását voltak hivatottak az egyházi főhatóság felé prezentálni, annak környezetével nem foglalkoztak.

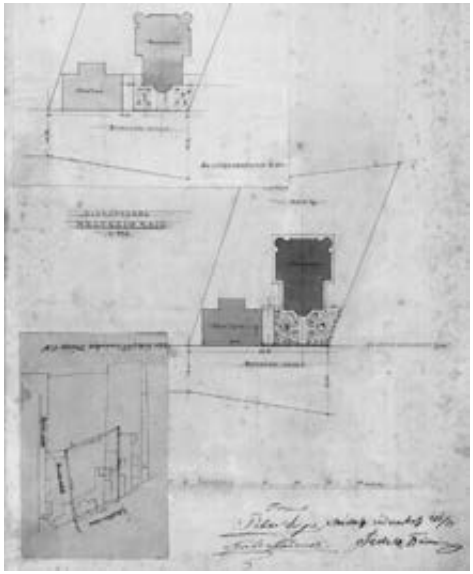

10. kép

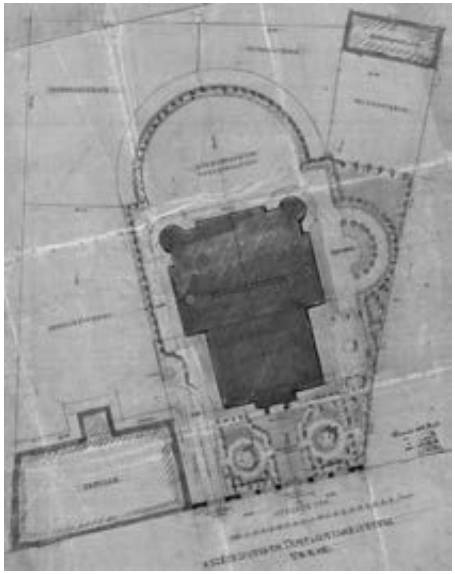

11. kép

A tervek gyors jóváhagyása ellenére, az építkezés beindulása késett, az egyházközség a terv birtokában előbb a felépítés anyagi feltételeinek előteremtésén fáradozott. Ez pedig évekbe telt, és csak 1906-ban indult el a tulajdonképpeni építési munka. A kivitelezés első momentumaként az egyházközség, a három jelentkező közül, március 15-én Fekete Benjamin helyi vállalkozót bízta meg a kivitelezéssel. Ekkor került Fekete aláírása is az 1902-es tervlapokra, valamint néhány, időközben elkészült kiegészítésre. Ez utóbbiak egyike épp a korábban hiányzó telek-helyszínrajz, amely az épület helyzetéről már konkrét információ-

27 *A Székelyudvarhelyi unitárius templom tervezete. Szembe nézet.* Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára (továbbiakban: SzuUELvt) 04.

kat tartalmaz.[28] A helyszínrajzoknál alkalmazott kis lépték (1:500) ellenére annyi világosan kiderül, hogy a tervezői elképzelés szerint az épület parkosított előkerttel kell készüljön, amelyet a Bethlen utcától a telekhatár teljes hosszában épített kerítés választ el, feltehetőleg két kapuval. Ezek közül az egyik a templom tengelyébe helyezve, annak bejárataként szolgál, a másik pedig a papi lak melletti belső járdára vezet.

Ám, mint ahogy a fennmaradt levelezésből kiderül, a telek pontos adatai még ekkor sem álltak a tervező rendelkezésére. Pákei májusi levelében sürgette a végleges telek geodéziai felmérését, jelezvén, hogy csak ezeknek az adatoknak a birtokában tud az építéshez is használható helyszínrajzot készíteni: „…kérem nekem egy pontos helyszínrajzot küldeni, […] mely helyszínrajz az egész területet, a papi lak külső conturját a mint áll, a szomszédos határvonalakat, a kijelölt (vagy talán már el is kezdett) harangozói lak helyzetét, szóval egy az egész területre és mélységére kiterjedő helyfekvési rajzot küldeni, mert csakis ennek alapján lehet az új templom elhelyezését kijelölni. […] Minden egyéb kísérlet hiábavaló munka."[29]

Az egyházközség tehát megbízta Bónis Ferenc mérnököt a munka elvégzésével. Ám az ellenőrző mérések nyomán, a méretek pontosítása során az is kiderült, hogy a legutóbbi adásvétellel megszerzett telkek templomépítés céljára rendelkezésre álló részei nem teljesen felelnek meg a korábbi megállapodásoknak.[30] Ez persze bonyodalmat okozott, de pontos geodéziai adatok birtokában Pákei már el tudta készíteni a valós adatokra támaszkodó új helyszínrajzát,[31] amelyen az élősövénnyel kontúrozott dísz-, pihenő- és veteményes kertekkel körbevett templomépület utcára néző főhomlokzati síkja egy vonalban van a papi lak hátsó homloksíkjával, és ebből a síkból egyedül a toronytest és annak oszlopos-lépcsős portikusza áll ki. A terv ezúttal is – ám már jóval nagyobb léptékben – konkrét utalást tartalmaz a parkosított előkertet utca felől határoló oszlopos, rácsbetétes kerítésre, az azon nyíló templom-, ill. szekérbejáró kapukra.

A két évig tartó építkezés végéhez közeledve, az 1907 augusztusában megtartott keblitanácsi gyűlésen több építkezéssel kapcsolatos ügy mellett került újra előtérbe a Bethlen utcai kerítés ügye. Mivel az addig leadott kiviteli tervek,

28 *Helyszínrajz*. SzuUELvt 38.

29 *Pákei Lajos építész Vári Albert lelkésznek írt, 1906. május 4-én kelt levele*. SzuUELvt 63.

30 Az eredetileg megszerzett Vánky-féle telket, a Bethlen utcán szomszédos Kovács János telkének egy részével kellett kiegészíteni, aki a megállapodásban foglaltak ellenére úgy épített házat a saját telkére, hogy azzal az egyházközségnek átadott telekből is lefoglalt egy négyszögölet.

31 *A székelyudvarhelyi templom elhelyezési terve*, 1906. június 9. SzuUELvt 46.

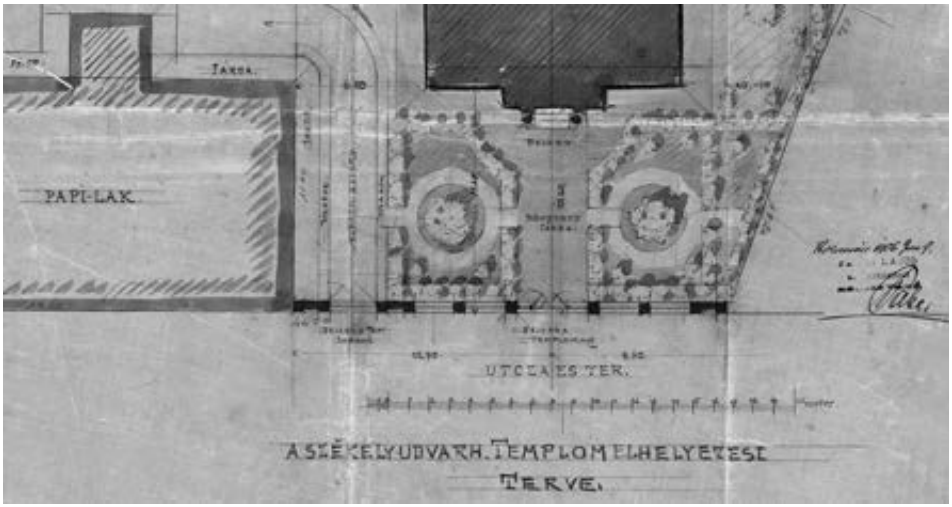

12. kép

tervezői jegyzetek ez ügyben még nem intézkedtek – a korábban készült helyszínrajz ugyanis csak a kerítés helyét rögzíti, a kialakításáról csak jelzésszerűen rendelkezik –, egy májusi határozat nyomán megkeresték Pákeit, aki el is készítette a kerítéstervet. Így aztán augusztusban már a Pákei Lajostól rendelt kész tervet is megtárgyalhatták.[32] Sajnos ez a kerítésterv eddig még nem került elő, így Pákei végleges elképzelésének megvalósulását sem tudjuk ellenőrizni. Az biztos, hogy az eredeti 1902-es előtervek – természetesen a léptékből adódó nagyvonalúsággal, és inkább grafikai, mint tervezői megfontolásból – ábrázoltak egyfajta kerí-

13. kép

[32] 1907. május hó 5. keblitanácsi gyűlés 7. pontja: „Tárgyaltatik a templom előtti kerítés ügye. Lelkész megbizatik, hogy arra nézve is kérjen Pákeitől részletrajzot." *Megyegyűlések jegyzőkönyve 1873–1911.* Székelyudvarhely (továbbiakban: Megyegyűlés Jkv.) 176.

tést, palmettás kerítéspillérekkel,[33] alsó-felső keresztkötések közé sorolt pálcás betétekkel, amitől azonban a megvalósult állapot több részletben eltér. Viszont a kivitelezési krónika adataiból néhány részletre azért csak fény derül. A tervet ugyanis kiadták a templomépítést végző Fekete Benjáminnak beárazásra, aki a következő tanácsi ülésen elő is terjesztette Katona Miklós lakatosmesterrel közösen összeállított ajánlatát. Eszerint az oszlopos és kovácsoltvas rácsbetétes kerítés kőművesmunkája, úgymint „az alsó rész faragott kőből, az oszlopokat pedig közönséges téglából portland cementbe rakva, a fedkövek szintén valódi kőből kimetszve" 1000 koronába, a lakatosmunka pedig 90 fillér/kg egységárban számolva még 729 koronába[34] fog kerülni. A decemberi jegyzőkönyvekben pedig már azt olvashatjuk, hogy a keblitanács „miután pedig a templom előtti kerítés már nagy részben készen van, annak a tovább folytatását is elhatározza".[35]

A külsőben, belsőben elkészült templom felszentelésére 1908. május 24-én került sor Ferencz József püspök részvételével, és ezen az alkalmon az építész Pákei Lajos is megjelent. A nagy sajtóvisszhangból most csak egyet emelnék ki, azt, amelyiket Vári Albert lelkész jegyzett, és amely egy képet is közölt az átadás utáni állapotról.[36] A százéves periodika homályos illusztrációjának értelmezésében szerencsénkre rendelkezésünkre áll az eredeti fotó is, amelyen már a részleteket is megvizsgálhatjuk – esetünkben az utcafrontra épített kerítését.

14. kép

Az oszlopos, rácsbetétes telekhatárolás láthatólag követi a Pákei-féle helyszínrajz tagolását, azzal a kisebb módosítással, hogy helyet biztosít a papi lak sze-

33 Vö. MUEKvGyLvt 1B.25 – az ebben az időszakban készült kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum Malom utcai épületének kerítéspillérével.

34 *Az 1907. szeptember 9-i keblitanácsi gyűlés jegyzőkönyve*. Megyegyűlés Jkv. 181–182.

35 *1907. december hó 2. keblitanácsi gyűlés*. Megyegyűlés Jkv. 186.

36 V[ári] A[lbert], „A székelyudvarhelyi unitárius templom", *Unitárius Közlöny* 21., 8. sz. (1908): 138–140.

kérkapuja mellett egy gyalogos bejáratnak, és megegyezik a vállalkozói munkaleírással is: a végig futó kőalapzaton falazott/vakolt oszlopok állnak díszes, bimbószerű fejezettel, és a kovácsoltvas pálcás rácsozat váltakozó magasságú dárdáit alul-felül vízszintes pálcák kötik össze, figyelve azok azonos magassági szintjére mind a fix mezőkön, mind a mélyebbre lenyúló nyíló szárnyakon. A rácsozat dárdafejezeteit gazdagító szívmotívumsor pedig összhangban van a kapuoszlopok szecessziós ihletettségével.

15. kép

16. kép

A teljes kerítést 2024 késő őszén bontották el, és így december első napjaiban a kovácsoltvas kerítéselemek már a falnak döntve, a lábazati faragott természkövek pedig halomba hordva várták sorsuk beteljesedését. A sajtóban megjelent évvégi hírek szerint ugyanis a kerítést nem is építik vissza eredeti helyére, hanem az 1902-es homlokzatrajzra hivatkozva, azt a templom homlokzati vonalába húzzák hátra és a bejárat két oldalára építik fel[37] a 21 m hosszú kerítésnek mindössze kétharmadát. A fennmaradt többi 7 méternyi eredeti kerítéselemről a hírek nem szóltak. Ezek főleg a fix kerítésmezőket jelentik, értékes kovácsoltvas elemeket, ugyanis a templom két oldalának rövid távolságát a most tervezett kialakításban főleg bejáratok, kapuk foglalják le, alig hagyva helyet a kőlábazatos kovácsoltvas kerítéselemeknek.

Az elmúlt hónapok alatt a sajtóban olvasottak megvalósulni látszanak. Felépültek a kerítéspillérek – nem kőalapzattal, hanem teljes egészében betonból,

37 Bencze Emese, „Megnyitják az unitárius templom előtti teret Székelyudvarhelyen”, *Székelyhon* 2024. dec. 12. Hozzáférés: 2025. 01. 29., https://szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/egy-evszazadnal-is-regebbi-tervek-szerint-alakul-at-a-belvarosi-unitarius-templom-elotti-ter-szekelyudvarhelyen.

korunk tucatkerítését mutató sematikus megformálásban[38] –, de a nyáron bekerült kovácsoltvas betétek is újak és a réginek csak az utánérzései. A több mint százéves kerítés minden eleme megszűnt az unitárius templom, a Bethlen utca és ezáltal a városkép díszére lenni. Faragott kövei valahol beépítésre kerülnek, Katona Miklós míves kovácsoltvas munkája pedig jobb esetben – ki tudja hol – szintén kerítésként lesz felhasználva.

Persze az átalakításokkal megszűnt az udvarhelyi egyházközség templomának a forgalmas utcától védett és a meghittség lehetőségét nyújtó előkertje is. Helyette a keskeny Bethlen utca lesz egy aprócska bővítménnyel gazdagabb, talán színesebb is egy kis parkosított területtel. A hírek szerint ugyanis ezt a területet a Pákei eredeti terveiben is szereplő kis pihenő szigetekkel alakítanák ki, a jelenlegi és a korábbi évek maradványaként öröklött, repedezett, sivár betonfelület helyett.

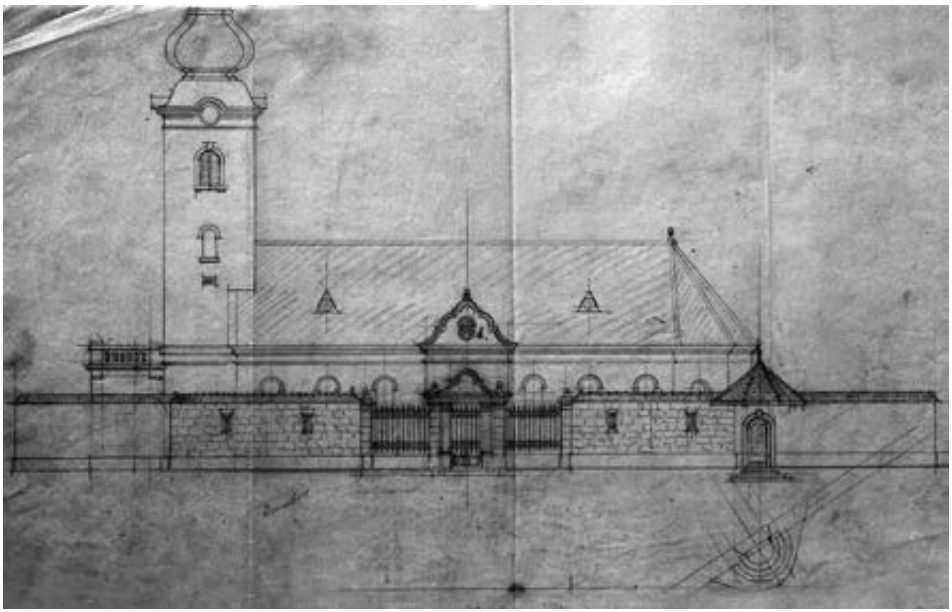

17. kép

Végezetül pedig álljon itt a **kövendi unitárius templom** példája is, ahová a középkori alapokon nyugvó templom 20. század eleji felújítása során Pákei Lajos nagyvonalú felvezetést biztosító kapuzatot is tervezett. A munkához készített re-

[38] A sötétszürke oszlopokból kiálló vasak a munka befejezetlenségére utalnak, annál is inkább, mert az építési tábla szerint az átadást jövő évre tervezik.

ánk maradt tervlap[39] ugyanakkor Pákeinek a középkor építészeti öröksége előtti tiszteletének is szép példája: az impozáns eklektikus hófehér kapuzat, sötét kovácsoltvas betéteivel tökéletes összhangot mutat a 16. századi kőkerítéssel, amelynek tömörségét csak annak apró eredeti lőrései tagolják. Ellentétben a ma is látható kialakítással, a kapu két oldalán a középkori kőfalba vágott, azt egykori védőjellegéből kivetkőztető, formailag idegen nyílásokkal.

18. kép

19. kép

20. kép

Pákei kerítéstervezéseit felidéző visszatekintésünket nem fejezhetjük be másként, mint az építész aláírásával, szignójával, amelyet hol máshol, mint egy újabb, általa tervezett kerítésen találunk meg, **Majális utcai családi villáján**,[40]

39 MUEKvGyLvt 9.48

40 Műemlékjegyzék: CJ-IV-m-B-07852.

amelyet már a maga korában is műemlékileg fontos őrzőhelyként jelöltek meg,[41] és bár a kolozsvári villaépítészet kiemelkedő emlékeként jegyzik, általában kevés szó esik a villa sárkányos-szökőkutas kertjéről, amelynek utcai határvonalát szerencsénkre napjainkban is az eredeti PL monogramos vasráccsal díszített kerítés jelöli ki.

Képjegyzék

1. A főtéri kerítés első tervváltozata. MÉM MDK MDO Tervtár Ltsz. K 12077
2. A második kerítésterv. MÉM MDK MDO Tervtár Ltsz. K 12078
3. A felújított főtéri kerítés részlete
4. Az Iparmúzeum kapuzatának tervvázlata. MUEKvGyLvt 1.B.25
5. Az Iparmúzeum főhomlokzata a kapuzattal. MUEKvGyLvt 1.B.45
6. Az Iparmúzeum bejárata a Malom utcában. Asztalos Lajos: *Kolozsvár közelről II.,* 2017. 155.
7. Az Iparmúzeum egykori bejárata a Tordai úton
8. Kapubálvány fejezete. MUEKvGyLvt 1.B.33
9. A székelyudvarhelyi unitárius templom főhomlokzata, 1902. SzuUELvt 4
10. A székelyudvarhelyi templom helyszínrajza [1906]. SzuUELvt 38
11. A székelyudvarhelyi templom elhelyezési terve, 1906. június 9. SzuUELvt 38
12. Az elhelyezési terv kerítésrészlete
13. Távlati kép 1908-ból. MUEKvGyLvt 9.22
14. A távlati kép kerítésrészlete. MUEKvGyLvt 9.22 részlete
15. Az eredeti templomkerítés a Bethlen utcában, 2021
16. Az elbontott templomkerítés kő és kovácsoltvas elemei, 2024. december
17. Pákei terve a kövendi templomkerítésre. MUEKvGyLvt 9.48
18. A kövendi templom kerítése a felnagyított nyílásokkal
19. A Majális utcai Pákei-villa kerítéseleme az építész monogramjával
20. Pákei Lajos aláírása

MÉM MDK MDO – Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Műemléki Dokumentációs Osztály
MUEKvGyLvt – Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára
SzuUELvt – Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára

41 Békesy Károly, Szádeczky Lajos és Márki Sándor, „A Bethlen-bástya. Beadvány Kolozsvár sz. kir. város tanácsához”, *Magyar Polgár* 23., 115. sz. (1900. máj. 19.): 8.

Fodor Dorottya[1]

Pohárköszöntő a Berde-serleggel

Főtisztelendő püspök úr, főtisztelendő püspöki helynök úr, kedves főgondnokaink és felügyelőgondnokaink, kedves tiszteletes asszonyok és urak, tisztelt főtanácsi képviselőtársak!

Megtisztelő felkérésnek köszönhetően próbálok szólni Önök előtt ez ünnepi alkalommal. Arra gondoltam, hogy felelevenítem Berde Mózes végrendeletének ide illő mondatát: „Íme az irány, melyet lelkem esmerete megjelölt: Tehát valamelyik testületnek, melynek élete biztos, a közjóra fennállása hasznos, vagyonkezelése megbízható és hasonló intézetek között leginkább van szüksége segélyre, hagyományozom ezen végrendeletemben minden ingó és ingatlan vagyonomat jogaimmal együtt. Ilyen testület a Magyar Unitárius vallás-közönség."

Mivel a szó elszáll, de az írás megmarad, ezt a mondatot a mai nap gondolkodásindítójaként kinyomtatva elhelyeztem mindenki pohara mellé.

Kedves unitárius hittestvéreim, barátaim! Vajon ma megfelelünk-e a Berde Mózsa által felsorolt kritériumoknak? Mint testület és mint tagok?

Kevés olyan unitárius volt egyházunk történetében, aki világiként ilyen példaértékű szolgálatot tett volna. Nem csupán az anyagi jótékonyságra gondolok, hiszen teljes életútja, szellemisége unitárius hitének bizonyságtétele! Ő jogászként, országgyűlési képviselőként tett meg minden tőle telhetőt egyházának fenntartásáért, segítéséért. Kívánom, hogy mindannyian tudjunk a nyomdokaiba lépni! Igyekezzünk követni a példáját! Nagy ember volt, egyedül hozta létre a vagyont, amit ránk hagyott. Mi igyekezzünk, ki-ki az ő szeletével hozzájárulni a Berde-cipóhoz, ami nem csupán a tanuló testi egészségét volt hivatott táplálni, hanem szimbolikája által a szellemi és lelki fejlődését is! És, mert ide kívánkozik,

[1] Fodor Dorottya (1964) a kolozs-tordai unitárius egyházkör felügyelő gondnoka. Elérhetősége: karakidorottya@gmail.com.

Kriza János tanítását is idézem: „Minden ember tegye meg azt a jót, ami tőle telik!”

Mai felgyorsult világunkban, mikor akkora információáradat zúdul ránk naponta, amely meghaladja az 1800-as években egy emberöltő alatt kapottakat, már nincsenek polihisztorok, és sajnos egyre kevesebb, aki legalább az értékes idejéből áldoz a közösség javára. Pedig be kell látni, hogy megmaradásunk esélye a magyar közösségek fennmaradása, ehhez pedig gyarapítani kell egyházunk gazdasági és morális oldalát egyaránt. Legyen hol közösségi életet élni, példamutató emberek között nevelni gyermekeinket (és önmagunkat), legyenek iskoláink ahol nívós képzésben részesülnek a diákok, így válva versenyképessé az új világ elvárásai közt, és legyenek családok, ahonnan unitárius szellemben nevelkedő gyermekek jelentik a jövőbeni fennmaradás zálogját. Ezzel a kör be is zárul, mert ez a három egység csak együtt tud működni oda és vissza. És valljuk be, a legtöbb hatásunk ott gyakorolhatjuk a családban.

Emelem hát e serleget a hagyományőrzés jegyében Berde Mózsára, egyházunk jótevőjére, az ő szellemiségének fennmaradására és unitárius jövőnkre, melyet kísérjen a gondviselő jó Isten áldása!

Fekete Károly[1]

Az igét célba érni segítő tudomány

Koppándi Botond Péter, *A szó ereje. A homiletika elmélete és gyakorlata* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2025), 220 pp.

Amikor egy könyvet először veszek a kezembe, akkor meg szoktam nézni a befejező sorokat. Látom a címet, és érdekel, hogy mire fut ki az egész, hogyan fejezi be a szerző a gondolatait, mivel bocsátja útjára az olvasót.

Koppándi Botond *A szó ereje* című könyvével is így tettem. Ennek utolsó sorai felidézik Ézsaiás próféta könyvének 55. részét, a 10–11. verset.

„Mert ahogyan az eső és a hó lehull az égből, és nem tér oda vissza, hanem megöntözi a földet, termővé és gyümölcsözővé teszi; magot ad a magvetőnek és kenyeret az éhezőnek, ilyen lesz az én igém is, amely számból kijön: nem tér vissza hozzám üresen, hanem véghezviszi, amit akarok, eléri célját, amiért kiküldtem."

Íme, a szó ereje! Nekem még eszembe jutott az ézsaiási idézet szavait megelőző két igevers is: „Bizony, a ti gondolataitok nem az én gondolataim, és a ti utaitok nem az én utaim – így szól az Úr. Mert amennyivel magasabb az ég a földnél, annyival magasabbak utai, a ti utaitoknál, és gondolataim a ti gondolataitoknál." (Ézs 55,8–9)

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.04

[1] Fekete Károly (1960) a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem oktatója. Elérhetősége: feketek@drhe.hu.

Istennél mindig magasabb szempontok érvényesülnek, „amint meg van írva: amit szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem sejtett, azt készítette el Isten az őt szeretőknek". (1Kor 2,9)

Magasabb rendű az Isten gondolata, mert az ő gondolata teremtő-megváltó-megszentelő gondolat, aminek íve, szárnyalása, kibontakozása, célja és értelme van. Erre mondja a Példabeszédek könyve: „Sok gondolat van az ember szívében, de csak az Úr tanácsa áll meg." (Péld 19,21)

Magasabb rendű és minőségi az Isten útja: ahol kötelező az elsőbbségadás neki „a legyen meg a Te akaratod" előzékenysége szerint, de emiatt megváltozik az életút minősége is: „a völgyből domb legyen, hegycsúcs a mélybe szálljon, hogy útja készen álljon, ha Krisztus megjelen". Krisztus-közelben, Krisztussal minden és mindenki a helyére kerül, rendeződnek a sorok.

Az *út* és a *gondolat* – a két fogalom és a két szimbólum – egyetlen módon találkozhat: ott és ahol az Isten rendíthetetlen igéje összekapcsolja a kettőt, ahol a Krisztus üdvösséget munkáló útjával találkozik a mi utunk, és ahol a mi gondolatunkat átszövi az Isten szájából származó ige, a kijelentés. Az *út* és a *gondolat* találkozásának csodája az, hogy a látható és a láthatatlan világ határmezsgyéjét átlépte az ige, a logosz, Isten testet öltött megváltásgondolata: Jézus Krisztus. Az igének ebben a határátlépő, örök mozgásában benne van, hogy lefelé kívánkozik, hogy aztán visszajuthasson: örömhírt hoz alászállva, és „nem tér vissza üresen", fölemelkedve-áthatolva az egeken. Ez adja a Szentírás és az evangélium dinamizmusát. Ez mozgósító erő ma is, mert a termőre fordítás csodája nálunk is bekövetkezhet.

Életet jelent az igével gondolatközösségre és Krisztussal útközösségre lépni. Kedvezményezettjei lehetünk az üdvözítő gondolatnak és az üdvösség útjának. A célba érő ige gyökeresen erőteljes változást hoz: „mert ahogyan az eső és a hó lehull az égből, és nem tér oda vissza, hanem megöntözi a földet, termővé és gyümölcsözővé teszi; magot ad a magvetőnek és kenyeret az éhezőnek, ilyen lesz az én igém is." (Ézs 55,10–11a) Ez kell nekünk is! Ez az életet megváltoztató, termőre fordító, megelégedést adó evangélium, ami egy életre átformál Krisztus tanítványává. Ebben a nagy feladatban lehet majd sokak számára hasznos Koppándi Botond Péter műve, aki maga is kinyilvánítja: „Ez a könyv is ennek a tanulási folyamatnak egy szelete. Tanulunk unitárius elődeinktől, tanulunk a testvérfelekezetek szakembereitől, és tanulunk a szakma legkiválóbbjaitól is. Tisztázzuk a homiletika alapkérdéseit: mi a prédikálás, mi a prédikáció, mi a prédikáló lelkész szerepe, kinek prédikálunk, mit prédikálunk, hogyan prédikálunk? Tisztázzuk a homiletika és retorika viszonyát, hogy mit miért mondunk úgy, ahogy. Az elméleti háttér megrajzolása mellett gyakorlati példákkal is szemléltetjük a prédikálás

mikéntiségét. Arra törekszünk, hogy a könyv elolvasása után érthető legyen, hogy ezt a nemes hivatást hogyan lehet magas minőségi fokon betölteni."[2]

A magas minőségért ő maga is megdolgozott, hiszen a szerző, Koppándi Botond Péter egyetemi docens 1997-ben szerezte meg lelkészi oklevelét az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben Kolozsváron. Tizenkét éven át szolgált gyakorló lelkészként is a Torockószentgyörgyi Unitárius Egyházközségben (1997–2009), ami különösen értékes tapasztalattal gazdagította gyakorlati teológiai tudását, amit a lelkészképzésben hasznosan tud kamatoztatni. 2007-től kezdve bizonyította a hallgatók és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) oktatói kara előtt tanári alkalmasságát. A teológiaművelés iránti készségét azzal is megmutatta, hogy tudományos felkészültségét több neves nemzetközi intézményben is bővítette, többek között a Meadville-Lombard Theological School (Chicago) és a Starr King School for the Ministry (Berkeley, CA) képzésein. Doktori fokozatát 2016-ban szerezte meg a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen. Disszertációjának címe: *Az Új Homiletika-mozgalom és az amerikai protestáns prédikálás megújítása.* A doktori fokozatszerzési eljárás alatt egyértelművé vált számomra, hogy Botond általános teológiai jártassága és gyakorlati teológiai érzéke alkalmassá teszi őt a katedrán való színvonalas oktató és nevelő munkára. Ösztöndíjasként tanulmányokat folytatott a Harris Manchester College-ban (Oxford, Egyesült Királyság) és az Unitarian College Manchesterben is. Szorgalmas publikációs tevékenységet folytat, 2019-ben a budapesti Kálvin Kiadónál jelent meg könyv formában doktori disszertációja, tudományos besorolású tanulmányainak száma pedig meghaladta a negyvenet, főként a homiletika tárgyköréből. A szakmai testületek is számon tartják, hiszen 2017-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia Köztestületének külső tagja, és ugyanebben az évben vált a Doktorok Kollégiuma Gyakorlati Teológiai Szekciójának is tagjává. A Magyar Unitárius Egyház Lelkészképesítő Bizottságának 2008 óta tagja, valamint a *Keresztény Magvető* című lap szerkesztőbizottságában is tevékenykedik. A Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának 2022-től dékánja, és 2024-től az Intézet (KPTI) Szenátusának elnöke.

Szereti diákjait és szeret tanítani, ezért homiletika tankönyvet írt, mégpedig úgy, hogy szem előtt tartotta a jó tankönyv kritériumait. Hogyha a tankönyvelméletben tájékozódunk, és ennek a mérlegére tesszük Koppándi Botond Péter homiletika tankönyvét, akkor az a tankönyvelmélet terén is megáll, mert a szerző módszertani szempontból pedagógiai tudatossággal írta meg könyvét. Gazdag didaktikai apparátust használt és erőteljes a tudományos kritikai szemlélet-

[2] Koppándi Botond Péter, *„A szó ereje"*, 8–9.

módja. Gyakorlatias logika, rendszerelméleti beágyazódás jellemzi. Kiemelkedő a mű módszertani kultúrája, nyelvi-stiláris tisztasága, világos fogalmazása. Szakirodalmi értékét tovább növeli a jól megválogatott és változatos definíciók bemutatásának tanári attitűdje.

A tankönyv a homiletika tudományának „szükséges" és „elégséges" ismeretanyagát gazdaságosan adja elő, vagyis nem túl bőbeszédűen és terjengősen, de nem is túlságosan szűkszavúan. Mert ha valami nagyon szűkszavú, akkor abból előbb-utóbb elvész a lényeg, és csupán a leegyszerűsítés marad.

A szó ereje könyv erőssége, hogy a homiletika tárgyköréből hozza a szükségest és azt korszerűen adja elő. Miközben a szerző felsorakoztatja a jelen számára figyelembe veendő szerzőket és szakirodalmi hivatkozásokat, aközben ahol csak lehetett, utal az unitárius prédikálás történetére, jeles személyiségeire és tanításaikra, jelezve, hogy ismeri saját felekezete homiletikai előzményeit és ezekre is építve halad tovább egyháza igehirdetési kultúrájának gyarapítása terén.

A homiletika alapfeladata az, hogy tárgyalja az igehirdetés elvi, tartalmi és formai kérdéseit. A klasszikus felosztás szerint ezek a kérdéskörök általában külön-külön jelentek meg. Az idők és homiletikai irányzatok váltakozása során az is kialakult, hogy a három kérdéskör egyúttal rangsorrá is vált. Az elvi-tartalmi kérdések felértékelődtek, tudományos teológiai méltóságot kaptak, míg a formai elemek devalválódtak, és azokat háttérbe szorítva, a retorikához soroltattak.[3] Napjaink homiletikai kutatásai arra irányulnak, hogy miképpen lehetne a háttérbe szorított és devalválódott elemeket rehabilitálni, de még inkább a három kérdéskört úgy tárgyalni egyszerre, hogy azok a maguk meghatározó értékeivel vegyenek részt az igehirdetés válságjeleinek felszámolásában. Ennek a bonyolult és szerteágazó folyamatnak a hátterében jelentős erővonalak fedezhetők fel, amelyek közül a leggyakrabban emlegetettek pl.:

– a gyakorlati teológiai tudomány tipikus átmeneti állapotban van, az irány-keresés és az újradefiniálási kísérletek hatása visszahat a homiletikai irányokra is;

– erős interdiszciplináris és multidiszciplináris hatás jelentkezik az igehirdetésekben is;

– érzékelhető a teológia empirikus fordulata utáni középutas eszmélődés;

– az elvilágiasodás és a posztmodern állapot közegében a homiletika is reflektálásra kényszerülő tudomány;

[3] Ennek a problematikáját Walter Jens dolgozta fel. W. Jens, „Die Kanzelrede – hohe Kunst der Manipulation", in Erhard Domay, szerk., *Manipulation in der Kirche?* (Gütersloh, 1977), 51–75.; W. Jens, *Von deutscher Rede* (München, 1983), 24–53.

– a kommunikációs robbanás – ha tetszik, ha nem – kihat a szószéki beszédre, megméri azt, és le kell vonni a szükséges tanulságokat mind pozitív, mind negatív irányban.

A prédikáció megújulásáért és megújításáért folytatott tudományos erőfeszítések katalógusának összeállítására és értékelésére nem vállalkozhatott Koppándi Botond Péter homiletikája, de a feltűnő és a legfontosabb, meggondolásra érdemes jelenségek felvázolását megtaláljuk a könyvben.

Feltűnő volt számomra, hogy a könyv rövid, alapfogalmakat bemutató, bevezető fejezete után és az utolsó előtti fejezetben egyaránt a retorika kerül előtérbe, keretbe foglalva az összes többi fejezetet. Az olvasó a homiletikán belül egy miniretorikát is talál.

A két retorikáról szóló fejezet címe magában hordozza az indoklást is: *II. A homiletika „atyja" a retorika*, illetve *IX. Mit tanulhat a homiletika a retorikától?* Ezzel érzékelteti a szerző, hogy a retorika–esztétika–kommunikáció–nyelv négyese és a homiletika kölcsönhatásának vizsgálata az utóbbi időben egyre aktívabb és komplexebb homiletikaalakító tényezővé vált, és immár hozzátartozik a „homiletikai forradalom" útjához. A vallásosság nyelvvé válása Schleiermacher tételére megy vissza. Szerinte a prédikációban a vallásos érzület talál magára, mégpedig úgy, hogy a prédikáció nyelvi képződményében felismeri a hallgató a saját vallásosságát. Az istentiszteletben a vallásosság cirkulál és a prédikációban találja meg a nyelvi kifejeződési formáját. Ehhez visszanyúlva mondja azt Friedrich Wintzer, hogy a prédikáció a vallásos létállapot nyelvi inkarnációja.[4]

Érdekes megjegyezni itt, hogy a négy terület – kommunikáció–nyelv–retorika–esztétika – kölcsönhatásából adódó szemlélet és tudományos igyekezet nem csak egyre aktívabb és komplexebb homiletikaalakító tényezővé lett, hanem a teológusképzéssel kapcsolatban is változásokat sürget. Bernard Reymond lausanne-i gyakorlati teológus pl. így ír erről: „A lelkészek jövőbeni képzésének és állandó továbbképzésének – sokkal inkább, mint korábban – a megfigyelőképesség művészi oldalának fejlesztésére kell irányulnia. Egyesek a vers vagy próza iránt fogékonyak, mások a zene, festészet, film, tánc iránt; de nem a különböző irányultság okoz gondot. A probléma abban áll, hogy az egzakt tudomány túlságosan egyoldalúan határolja be az akadémiai tanulmányokat. A jól értelmezett teológiai képzésnek a tudományos szigorúság és a művészi érzékenység megalapozottsága közötti egyensúlyon kellene fáradoznia…"[5] W. Steck azt ajánlja, hogy

[4] Martin Nicol, *Grundwissen Praktische Theologie* (Stuttgart–Berlin–Köln: Kohlhammer, 2000), 77.

[5] Idézi: Martin Nicol, „Esemény és kritika", *Lelkipásztor* 78., 2. sz. (2003): 47.

a valóságos események legyenek a gyakorlati teológiai reflexió tárgyai. Ki kell fejlesztenünk egyfajta sajátos reflektálóképességet, reflektálókultúrát.[6]

Hazai füllel hallgatva megszólal bennem a tradicionalista hang: „ez már talán túlzás!" Ugyanakkor magam is sokszor bosszankodom, amikor az igehirdetés kitapinthatatlan struktúrájú, formátlan masszaként szétfolyó szózuhatag, amely hol archaizálásba, hol modernkedő lezserségbe csap át. Ezek a jelenségek tanúskodnak az igehirdetés egyértelmű nyelvi elbizonytalanodásáról. Az igénytelen pongyolaság és szóvirágos-képzavaros kegyességi klisék már fel sem tűnnek, s kihalóban van a helyes esztétikai érzék. Látható, hogy oly sikeres volt a kultúrprotestantizmus elleni hadjárat, hogy sajnálatosan növekedett a lelkipásztori felületesség és pongyolaság. Ilyenkor megkísért a gondolat: kellene egy csipetnyi a kommunikációs és nyelvi, retorikai és esztétikai szemléletmódból, hogy frissüljön föl meglankadt igehirdetésünk, és kapjon szárnyat a lélektől ihletett és vezetett fantáziadús igehirdetés, amely nyelvileg közérthető és felemelően szép.

A harmadik fejezet *Mi a prédikálás?* címen azt az összetett kommunikációs folyamatot mutatja be, amely legalább négy kontextusban megy végbe: történelmi, pasztorális, liturgikus és teológiai kontextusban. Koppándi Botond összefoglalása szerint: „a hagyománnyal összefüggő történelmi kontextus meghatározza azt, ahogyan prédikálnak a lelkészek, és ahogyan hallgatják őket az istentiszteletre egybegyűltek, és tisztáztuk, hogy ezt az elődök, a korábbi lelkészek, tanítók és példaképek befolyásolják. Azt mondtuk, hogy a prédikálásnak van egy pasztorális kontextusa is, merthogy az a mód, ahogyan a lelkész kapcsolatban van a híveivel, mélyen befolyásolja azt, ami elhangzik az istentiszteleten, és ahogy azt hallják a hívek. Ehhez hozzájön az is, hogy a legtöbb prédikáció bizonyos liturgikus kontextusra készül, és bizonyos kontextusban mondják el, olyan közösségben, amely imádkozás céljából gyűlt össze. És végül, a prédikálásnak van egy teológiai kontextusa, amely a lelkész személyes hitéből, teológiai tanulmányaiból és meggyőződéséből fakad, és a gyülekezettel való állandó kapcsolatban formálódik, amely közösség vallásossága és életszemlélete folyamatosan alakítja a megfelelő teológiai kérdések felvetését. Ezek együttesen alkotják a prédikálás sokszor láthatatlan, ám a szószék erőterében igen gyakran tapintható hátterét. Megértésük odafigyelést, nyitottságot és állandó reflexiót igényel és a lelkészi munka nehéz, ám gyönyörűséges feladatához tartozik."[7]

[6] Idézi: Boross G., „A gyakorlati teológia fő problémái az ezredfordulón", *Theologiai Szemle* 41., 4. sz. (1998): 210.

[7] Koppándi Botond Péter, *A szó ereje,* 62.

A negyedik fejezet a prédikátor szerepének és felkészülésének jelentőségéről szól. A homiletika fő kérdései között mindig is ott volt a személyes kifejezésmód, az „én a szószéken" problémakör. Az alapkérdést sokszor feltesszük[8] (Martin Nicol): A prédikátor szubjektivitása nem egy nem kívánatos beavatkozás az ige objektivitásába? Az újabb kutatások bizonyították, hogy a prédikátor személyiségtípusa minden prédikáció meghatározó eleme,[9] még akkor is, ha az „én" szó meg sem jelenik a prédikációban, bár tudjuk, hogy az „én"-es kijelentések jótékonyan szolgálják a prédikátori hitelesség garanciáját.[10]

Az igehirdetői tisztben való megfelelés igyekezetében az első kérdés, amire választ kellene adni mindenkinek: ki vagyok mint prédikátor, illetve milyen vezérkép vezet mint prédikátort? A válasz a teológiai irányzatoknak megfelelő. Ebből egész csokorra való bemutatást találunk a könyvben. „A leggyakoribb metaforák a következők: a prédikáló lelkész mint magvető (görögül: *speirón*), követ (*preszbüsz*), sáfár (*oikonomosz*), kipróbált ember (*orthotom eo*), hírnök (*kérüksz*), pásztor (*pojmén*), illetve az utóbbi néhány évtizedben történetmondó, mesélő, költő, tanú (*martyr*) vagy bizonyságtevő."[11]

Ebben a fejezetben egy szép vallomás is található: „A huszadik század hetvenes éveitől megjelenő »tanú« metaforája azonban mintha közelebb állna hozzánk, mint a többi. Személyes mesteremnek tekintem azt a Thomas Longot, akitől a prédikálásról a legtöbbet tanultam. Ő írja: »Az evangéliumról tanúbizonyságot tenni azt jelenti, hogy felelősségteljesen, komolyan vesszük a biblikus prédikálást. A prédikálás akkor biblikus, ha a prédikátor engedi, hogy a Bibliából jövő textus legyen a vezérelve a prédikálás tartalmának és formájának. Azt is jelenti, hogy megmondjuk az igazságot arról, hogy mit jelent az, amikor a bibliai textus keresztezi életünk néhány vonatkozását. Nemcsak azt jelenti, hogy beszélünk a Bibliáról, arra használva, hogy alátámasszunk néhány dogmatikai tételt, vagy »bibliai elveket« alkalmazzunk a mindennapi életre. A biblikus prédikálás akkor történik meg, ha a prédikátor imádságos lélekkel közelít a Bibliához, gyülekezete nevében, és majd visszatérve, arról beszél nekik, amit ott megértett, megtapasztalt. A biblikus prédikálás nem attól függ, hogy hányszor idézzük a Bibliát, hanem attól, hogy mennyire hűségesen értelmezzük a Bibliát a kortárs tapasztalatainkban.« Ezzel a prédikálásról mondott tanúságtétellel mi magunk is

8 Martin Nicol, *Grundwissen*, 90.

9 Hans-Christoph Piper, *Predigtanalysen.*

10 Vö. Manfred Josuttis, *Der Prediger in der Predigt,* in Uő, *Praxis des Evangeliums zwischen Politik und Religion* (München, 1974).

11 Koppándi Botond Péter, *A szó ereje,* 63.

egyet tudunk érteni. Bibliai nyelven szólva: prédikálásunkban arról teszünk tanúbizonyságot, »amit tehát láttunk és hallottunk« (1Jn 1,3).”[12]

A könyv derekas része *A mit prédikálunk?* (VI.) és *A prédikálásunk forrása a Biblia* (VII.) című fejezetek. Minden lelkipásztor teológiai felkészülésének szerves része az exegézis begyakorlása és a homiletika elsajátítása, de ez a két tudomány igen sokszor ötvözetlenül, egymásra találás nélkül marad. Az igehirdetés válságjeleit látva joggal gondolhatunk arra, hogy „a szavak leértékelődésének jelenségén és »az igehirdető krízise az igehirdetés krízise« – személyes érintettségen túlmenően, szakmai problémák is megfigyelhetők”.[13] Ennek oka az, hogy „az exegézis módszerei változtak, bővültek, talán leggyorsabban az elmúlt száz év során, anélkül, hogy ez meghatározóan befolyásolta volna igehirdetési gyakorlatunkat”.[14] Ugyanígy számolni kellene az új lendületet kapott hermeneutikával is, amelyről már a filozófus Gadamer megmondta, hogy a hermeneutikában „a hitnek és a helyes igehirdetésnek az érdekéről van szó”.[15] Az exegézis és homiletika viszonya szempontjából a Szentírást Gerd Theissen a jelbeszéd bázisának tekinti, amely lehetőséget ad az Istennel való párbeszédre lépésre, s így eligazítást kaphat az ember az életben való eligazodásra. A bibliai kánon a jelrendszer újraalkotásának alapja, a prédikáció pedig a jelrendszer aktualizálása. Theissen sajátos igehirdetés-definíciót alkotott: „A prédikáció olyan istentiszteleti beszéd, amelyben a gyülekezet egy tagja a többieket helyettesítve a bibliai jelbeszédet aktualizálja, remélve, hogy az Istennel való párbeszédbe lépve, életet közvetít.”[16]

A szerző alaposan és gazdagon hivatkozva mutatja be a prédikációtípusokat. Több új prédikációtípus előfordul az eddig uralkodó deduktív prédikációs modelltől az induktív modellig. A két modell minden homiletikai munkaeszközt tekintve eltérő. Az alapkülönbség a célmeghatározásban jelentkezik: a deduktív igehirdetés-modell valamely hitigazság megmagyarázására törekszik, az induktív igehirdetés-modell a vallásos tapasztalat megosztására. A deduktívnál a prédikáció egy előfeltételezett igazságot követ nyomon, a hallgatóság életében fellelhető példáig. Az induktív: tapasztalatot szólaltat meg és így személyes belátást tesz lehetővé. Itt tehát nem egy mondatot, egy tételt értek meg és fogadok el, hanem az életnek egy kicsiny megtörtént darabját.[17]

12 Koppándi Botond Péter, *A szó ereje,* 72.

13 Zsengellér József, „Tudományos exegézis az igehirdető egyházban”, *Az Út* 29., 2. sz. (2003): 57.

14 Zsengellér, *i. m.*, 60.

15 H. G. Gadamer, *Igazság és módszer* (Gondolat: Budapest, 1984), 357.

16 G. Theissen, *Zeichensprache des Glaubens* (Gütersloh, 1994), 23.

17 Martin Nicol, *Grundwissen*, 84.

David Buttrick szerint az alap nem a pontokba szedett tagolás, hanem a mozgásfolyamat metaforája. A prédikáció paradigmája nem az egyetemi előadás, hanem az olyan művészetek, amelyek egyszeri és egyedi életűek, és erejüket ebből merítik: mint a tánc, a színház, a szimfonikus zene. Brueggemann egyenesen odáig megy, hogy a prózaivá alacsonyodott világban a prédikáció poétikus formáját szorgalmazza. Reymond pedig Schleiermacherra utalva olyan prédikációt követel, amely sokkal közelebb áll a művészetek világához, mint a tudományhoz.[18]

Az irányzatok bemutatása után mégiscsak visszatér a szerző a forráshoz, és hangsúlyozottan vallja: „A Biblia (tehát) prédikálásunk alapja, prédikációink forrása. Benne a keresztény hit alapvető kérdéseit és válaszait találjuk meg. Miért olyan fontos számunkra ma is a Biblia? – tehetnénk fel a kérdést. David Buttrickkal együtt mondjuk, azért, mert »olyan narratívát [ajánl], amelynek jól kidolgozott mitikus kezdete van, és van relevanciája a mai életre nézve is. […] Ha azt akarjuk, hogy emberi identitásunkat alakítsa ez a narratíva, akkor annak születésünk előttre kell visszanyúlnia. […] Így a teremtés, a bűnbeesés, Káin és Ábel, a szivárvány és a bárka vagy Bábel tornyának szimbóluma döntő fontosságú, mert olyan mély társadalmi értelmezést biztosítanak, amelyek keretbe foglalhatják életünket. […] Miért fordulunk tehát a Bibliához? Azért, hogy felfedezzük az Isten történetét, amelyet a legtöbben már azelőtt kezdünk hallani, hogy kézbe vehetnénk egy Bibliát.« Szintén ő (Buttrick) mondja, hogy »a prédikálás nem csupán azt jelenti, hogy értelmezzük a bibliai textusokat. A prédikálás az értelemkeresés lelkészi munkája, és az értelem keresése ebben a zűrzavaros világban egyértelműen a szószék hivatása. Segítenünk kell a gyülekezeteket abban, hogy megértsék az idők jeleit. A teológia a hitet fogalmazza meg kortárs nyelvezettel és a mai gondolkodás struktúrái között. Hogyha a prédikálás annak az értelmezése, hogy mi is történik, akkor az események és a dolgok fölött teológiailag kell elmélkedjen. Ebből kiindulva szüntelenül az a feladatunk, hogy keressük meg az evangéliumot, a jó hírt, mely megerősít abban a hitünkben, hogy velünk az Isten, hogy Isten szeret minket, és ezt kell elmondanunk az embereknek, abban a kontextusban, amelyben ők maguk élnek, világossá téve, hogy a Bibliának nemcsak a múltban, hanem a mában is van érthető üzenete.«”[19]

Ezért hisszük és valljuk: a szó ereje, a célba érő ige gyökeresen erőteljes változást hoz: „mert ahogyan az eső és a hó lehull az égből, és nem tér oda vissza,

[18] Martin Nicol, „Predigt Kunst”, *Praktische Theologie* 1. sz. (2000): 19–24.
[19] Koppándi Botond Péter, *A szó ereje,* 128.

hanem megöntözi a földet, termővé és gyümölcsözővé teszi; magot ad a magvetőnek és kenyeret az éhezőnek, ilyen lesz az én igém is."

A szerzőnek köszönjük a hasznos tankönyvet, és Istentől kapott bölcsességet kívánunk teológiai oktató-nevelő munkájához és sokrétű egyházépítő és igehirdetői tevékenységéhez!

(Elhangzott a könyv bemutatóján, 2025. november 12-én Budapesten, a Szervét Mihály Egyházi Kulturális Központban.)

KÖNYVSZEMLE

***Az élet átültetett fája. Unitárius Apokalipszis-beszédek a kora újkorból,* Szigeti Molnár Dávid – Deme Kamilla szerk. (Budapest: A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2025), 192 pp.**

A kora újkori unitárius prédikációirodalom erdélyi és magyarországi történetét vizsgáló kutatócsoport 135165-ös számú OTKA-pályázata keretében elkészült kötet mérföldkő, amint erre Lovas Borbála az előszóban felhívja a figyelmet, hiszen egyrészt a kutatócsoport célkitűzését teljesíti, azaz az unitárius prédikációirodalmat teszi láthatóvá és az olvasók számára hozzáférhetővé, másrészt szövegkiadások tervezett sorozatának első darabja.

A Romániai Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjában őrzött unitárius gyűjtemény anyagából elsőként az apokalipszisbeszédeket (MsU 732 jelzetű kéziratot) vehetjük kézbe modern kiadásban. A sajtó alá rendezés első fázisát Túri Tamás fiatal szegedi irodalomtörténész végezte el, ő írta át és látta el jegyzetekkel a kéziratot, amelyet a kutatócsoport rendelkezésére bocsátott, így a szintén szegedi Szigeti Molnár Dávid saját kutatási eredményeinek felhasználásával véghez is vitt, módosítva, javítva a szövegkiadáson és a már összeállított jegyzetapparátust kiegészítve.

A két kutató kontextualizáló, értelmező tanulmányai vezetik be a szövegkiadást.

Elsőként Túri Tamás az erdélyi és lengyelországi unitáriusok apokalipszisкommentárjaira vonatkozó kutatás eddigi eredményeit összegezve árnyalja azokat, a vizsgált korpuszba emelve az új kéziratot.[1] A prédikációk teológiai megfontolásait (a szociniánus és nonadorantista vonatkozásait) és műfaji jellegzetességeit tárgyalja. A szövegek retorikai megformáltsága értelmezésében többletjelentéssel bír, ugyanis az betekintést nyújthat az unitárius prédikációalkotás hogyanjába, amelyről keveset tudunk, ellentétben a református és katolikus prédikációalkotással szemben.

[1] Tanulmánya korábban már napvilágot látott éppen a *Keresztény Magvető* hasábjain, a 2015. évi 1. számban, mi több, 2017-ben publikált doktori értekezése egyik fejezeteként egy tágabb, a 16–18. századi erdélyi unitárius apokalipszisкommentárokat a protestáns prédikációs hagyomány felől értelmezve publikálta azt.

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.05

Szigeti Molnár Dávid, amint fentebb jeleztük, Túri eredményeit kiegészítve, főként a kézirat keletkezéstörténetére (címére, attribúciójára, forrására) vonatkozó adatokkal egészíti ki annak kutatását. Kéziratkészítő és másoló(k?) egymás utáni, időben kevéssé eltávolodó tevékenységének eredményeként értelmezi a címváltozatokat (*Concio…, Conciones vetustæ ex Apocalypsi*), és a kézirat „könyvészeti kódjaira" is kitér, melyeket szerinte Túri nem aknázott ki. A szakavatott kutató akkurátus figyelméről árulkodik Szigeti Molnár érvelése, aki olyan paratextuális elemekkel is számol, mint a borítóhoz ragasztott védőlap szövegének betűtípusa és a hátsó fedélen olvasható házépítési költségjegyzék 1717 októberéből. Az ezekről készített fényképfelvételeket érvként funkcionáló illusztrációként használja. Elfogadja ugyan Túri feltételezését, aki id. Ajtai Balázsban, az egyház 1630-as években választott főjegyzőjében ismeri fel a kézirat másolóját, azonban nem tudja igazolni, hogy szerzője is volt annak. Amit meggyőzően állít, a költségjegyzék tartalmi elemei nyomán is, hogy az egyház nyugati egyházköreibe vezetnek a nyomok. Husz Dominika legújabb kutatása alapján veti fel Szigeti Molnár a fordítás, átültetés, ihlet kérdését, amely a katolikus források felé vezet, melyek használatát a katolikusellenesség nem zárta ki – és erre a kézirat műfajisága is ráerősít: Túri meghatározásában e prédikációk kegyességi olvasmányként is funkcionálhattak, Szigeti szerint pedig lelki kalauzként. A tanulmány mellékletben részletezi a kézirat tartalmát, alaposabb betekintést nyújtva az olvasó számára. Szintén mellékletben mutat példát a forrásként azonosított Ludovicus Granatensis *Dux peccatorum* című írása és a vizsgált kézirat párhuzamosságaira. Az átírás elveinek ismertetése mellett névmagyarázat, a bibliai könyvek rövidítése, a bibliai helyek mutatója és névmutató segíti a tájékozódást ebben az olvasóbarát, népszerű kiadásban. Az itt közölt 17. századi apokalipszisbeszédek a Jelenések könyve 22. részének 1–2. verseit magyarázzák. A kutatók prédikációsorozatnak tekintik ezeket a beszédeket, melyek az új Jeruzsálem folyójának, az élet fájának és gyümölcseinek allegorikus értelmezését nyújtják és erkölcsi tanításként értelmezhetők. Tegyük hozzá, hogy a kora újkori unitárius prédikációirodalom erdélyi és magyarországi történetét vizsgáló kutatócsoport legfrissebb kiadványának borítóján megjelenített, a 17. századi angliai hímzett textilről „átültetett" élet fája remekül rímel a címben, a második értelmező tanulmányban jelzett és hát tulajdonképpen a szövegközlés által véghezvitt közvetítéssel, átültetéssel. Érthetünk ez alatt fordítást/átdolgozást/zanzásítást/ihletést, ahogy Szigeti Molnár fogalmaz, vagy magát a kiadás tényét, amely számunkra ülteti át a kéziratot nyomtatott forrássá – a teológia iránt érdek-

lődőknek és az egyszerű olvasóknak egyaránt izgalmas olvasmányt kínálva e 17. századból átmentett, az istenes életre buzdító lelki kalauz által.

Berki Tímea

John F. Petruccione – Pásztori-Kupán István, *The Correspondence of Theodoret of Cyrus. The Collectio Sirmondiana* (Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 2025), 302 pp. [The Library of Early Christianity, 4–5.]

A kiadvány célja és jellege. A kézikönyv értékű, kétnyelvű (görög–angol) kritikai kiadvány Küroszi Theodórétosznak Jacques Sirmond által összegyűjtött levelezését adja közre megbízható filológiai alapon, tudományos kommentárral és egységes kritikai apparátussal. A szöveget és a fordítást John F. Petruccione gondozta, a bevezető tanulmányt Pásztori-Kupán István írta. A szerzőpáros közös munkája a teljes kritikai szöveget kísérő filológiai apparátus, a levelekhez kapcsolódó magyarázó jegyzetanyag, valamint a különböző mutatók és az irodalomjegyzék. A kiadvány a *Collectio Sirmondiana*[1] hagyományának korszerű, a digitális filológia eszköztárára épülő új feldolgozása.

Tudományos és történeti jelentősége. A több mint száznegyven levél a késő antik kereszténység egyik legfontosabb forráscsoportját alkotja. A szöveg nemcsak teológiai és dogmatörténeti szempontból értékes, hanem politikai és kulturális dokumentum is: betekintést nyújt az egyházi hierarchia működésébe, a püspöki kommunikáció gyakorlatába, valamint az 5. század vitáiba (arianizmus, apollinarizmus, nesztorianizmus, monofizitizmus). A levelek fogalomhasználata világosan szemlélteti az olyan teológiai terminusok formálódását, mint az ousia, hypostasis, physis és prosopon, továbbá fontos forrás a kalcedoni (khalkédóni) hitvallás előtörténetéhez. A kiadvány hidat képez a patrisztika klasszikus szerzői és a későbbi bizánci és középkori teológiai gondolkodás között.

Hiánypótló jellege és filológiai értéke. A korábbi kiadványok vagy nem voltak teljesek, vagy hiányzott belőlük a filológiai apparátus és az egységes fordítás. Ez a kiadvány először teszi elérhetővé a teljes levelezést kritikai apparátussal, korszerű angol fordítással és részletes szövegkritikai jegyzetelés-

[1] A Collectio Sirmondianát Jacques Sirmond jezsuita adta ki 1639-ben egy 6. századi egyházjogi gyűjteményre alapozva, amely zsinati kánonokat, püspöki leveleket és királyi rendeleteket tartalmaz. Alapvető forrás a kor egyházfegyelmi és az állam-egyház viszony kutatásához.

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.06

sel. A mű egyaránt használható kutatási forrásként és oktatási segédanyagként, és jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a görög patrisztika és az ókeresztény levélirodalom újra hangsúlyosan jelen legyen a szakirodalomban.

Teológiai és kutatási távlatok. A kiadvány nem csupán forrásközlés, hanem értelmező munka is, ahogy egyensúlyra törekszik a filológiai pontosság, a fordítási hűség és a teológiai érthetőség között. Hasznos forrás mind a klasszika-filológia, mind a teológia, egyháztörténet és filozófia kutatói számára. Várhatóan alapműként fog szolgálni a keleti és nyugati kereszténység 4–5. századi történetének további vizsgálatához.

A két kötet felépítése és tudományos apparátusa. A két kötet összesen több mint 1100 oldalt tesz ki, és egymástól függetlenül is használható. A szerkesztés alapja az előbbiekben már említett *Collectio Sirmondiana* kézirathagyományának új, digitális alapú kritikai rekonstrukciója.

Az első kötet három nagy egységből áll. A *Bevezető tanulmány* (Pásztori-Kupán István) egyrészt összefoglalja Theodórétosz korának teológiai előzményeit (pl. a 4. század fontosabb teológiai vitáit), tárgyalja Theodórétosz életrajzát, teológiai kontextusát, korának egyháztörténeti, teológiai és (egyház) politikai háttérét. A *Szövegkritikai és fordítói bevezetés* (Petruccione) kéziratbázist és részletes jegyzetapparátust biztosít a fordításelmélethez. *A levelek* (1–80.) részben a görög eredeti és az angol fordítás párhuzamosan olvasható, melyet a két szerző által összeállított bő jegyzetanyag egészít ki. A kötet végén bibliográfia, térképmelléklet és rövidítési jegyzék található. *A bibliográfiai apparátus* három tematikus forráscsoportot közöl: 1. bibliafordítások, 2. ókori patrisztikus szerzők, 3. modern szakirodalom. A bibliográfia áttekinthető, a *Conspectus siglorum* pedig a kéziratok azonosítását segíti.

A második kötet a 81–147. leveleket tartalmazza, kiegészítve segédapparátusokkal, melyek az *Index scripturisticus, Témák és személynevek indexe,* illetve a *Modern kutatók és hivatkozások indexe.* A felépítés áttekinthető, a mutatók pedig segítik a tematikus kutatást és a történeti-teológiai kontextus feltárását.

A források kezelése és filológiai értékelése. A kiadvány nagy értéke a kéziratok alapos vizsgálata és dokumentálása. Petruccione a már említett *Collectio Sirmondiana* hagyományának újraértékelése mellett, a kéziratok beazonosítását és rangsorolását a legújabb kutatások alapján végezte el. Egy módszertanilag tudatos, a digitális korszak követelményeihez igazodó szövegkiadást hozott létre, amely Azéma[2] apparátusára épül ugyan, de

[2] Yvan Azéma francia középiskolai és egyetemi tanár volt, aki 1955–65 között a SGEN (Fédération des Syndicats Généraux

számos ponton újraértékeli és jelentős mértékben javítja azt. Személyesen vizsgálta a codex Neapolitanus (N) és a codex Z (Z) kéziratokat, valamint digitális forrásból ellenőrizte a teljes NZA hagyományt. A szöveg minden lényeges pontján jelzi, ha eltér Azéma megoldásaitól, és minden javítást, átírást, variánst vagy kiegészítést részletesen dokumentál. A kézirati viszonyrendszer rekonstrukciója a kutatás egyik fontos eredménye. A szerkesztő pontos stemma codicumot (származási táblázatot) közöl, amelyet a legújabb vizsgálatokra (Poulos, Cerbu) épít. Világossá teszi, hogy a Berolinensis a Z másolata, Z pedig az N másolata, míg az A már csak a „másolat másolatának" tekinthető. Ennek felismerése alapvető fontosságú, mert így az N kézirat elsődlegessége helyreáll, a többi forrás pedig ellenőrző funkciót kap (N mint elsődleges, a Z és A mint másodlagos források). A források azonosításával a szerkesztő meghatározza a hagyományozódás irányát, és helyreállítja az N kódex elsődlegességét.

A humanista kommentárok hatása a hagyományozódásra. Külön kiemelendő, hogy a szerkesztő azonosítja a 15–17. századi kommentátorokat (Ciriaco, Cariophilo, Onorio) és dokumentálja azok hatását. A korábbi olvasatokat nem mechanikusan veszi át, hanem beépíti, szükség esetén módosítja, megindokolva a változtatásokat.

Digitális szövegkritika. Ez az első Theodórétosz-kiadvány, amely teljeskörűen támaszkodik digitális adatbázisokra, különösen a Thesaurus Linguæ Græcæ-re (https://stephanus.tlg.uci.edu/). A szövegkritikai döntések lexikai, szintaktikai és ortográfiai statisztikákon alapulnak, ez pedig jelentősen növeli az ellenőrizhetőséget.

Fordítás és terminológia. A fordítás a szó szerinti és idiomatikus (teológiai mondanivaló szerinti) megoldások kiegyensúlyozott alkalmazására törekszik. A kulcsfogalmak fordítása teológiai kontextushoz igazodik (homoousios = coessential, nem consubstantial),[3] a hypostasis és prosopon nem esnek összevont vagy leegyszerűsített értelmezés áldozatául. A lábjegyzetek értelmező funkciót töltenek be, nem csupán hivatkozást.

Új kézirati források. A kiadvány újdonsága a Gennadios Könyvtár Ms 250 kódexének bevonása, amely

de l'Éducation Nationale) vezetésében is szerepet vállalt. 1965-től a nantes-i Faculté des lettres patrisztika professzoraként, majd 1974-től a montpellier-i Université Paul Valéry-n tanított, ahonnan 1982-ben vonult nyugdíjba; vö. Singer életrajzi közleményével. Azéma idevágó művei között ld. *Sources Chrétiennes* vol. 40, 98., 111., 429.

[3] Ezt a megoldást Petruccione szerzőtársának, Pásztori-Kupán Istvánnak az angolszász irodalomban részben már meghonosodott kezdeményezéséből vette át. Ld. Pásztori-Kupán István, *Theodoret of Cyrus* (London: Routledge), 2006, 14., 23., 42., 59., 60., 84., 126., 133., 174., 177., 183., 213., 216., 218., 232., 270., 273.

eddig ismeretlen szövegvariánsokat őriz. Ez a kézirat a kutatás számára új textológiai horizontot nyit.

A kiadvány értékelése. a) Tudományos értéke és újdonsága talán a filológiai alaposságában és terminológiai érzékenységében ragadható meg, melyek révén új korszakot nyithat a Theodórétosz-kutatásban. A munka egyszerre szövegkiadvány, kommentár és teológiai értelmezési keret, amely a levelekhez először rendel teljes körű kritikai apparátust és korszerű fordítást. b) Módszertani megalapozottsága a szerkesztés filológiai szigorában ragadható meg, ami a digitális eszközök használatával párosul. A kézirathagyomány rekonstrukciója, a kritikai döntések dokumentálása és az adatbázis-vezérelt ellenőrzések biztosítják a kiadvány tudományos hitelességét. c) Ami az elméleti és fogalmi tisztaságot illeti, a bevezető tanulmányokra hívnám fel a figyelmet elsősorban, amelyek világos teológiai keretbe helyezik a művet következetes fogalomhasználatukkal, illetve a történeti kontextusban értelmezett teológiai állításaikkal. Kerülik a dogmatikai előfeltevéseket, ehelyett hermeneutikailag átgondolt terminológiát használnak. d) Szerkezete és stílusa áttekinthető, a szöveg, a fordítás és a kommentár egymásra épül. A jegyzetelés az angolszász akadémiai gyakorlatot követi, ami megkönnyíti a használatát.

A két bevezető kommentár jelentősége. Pásztori bevezetője filológiai, történeti és teológiai, Petruccione bevezetője filológiai és forrástörténeti szempontból értékelhető. Filológiai szinten a kézirati variánsok és nyelvi sajátosságok, teológiai szinten a krisztológiai, pneumatológiai és ekléziológiai összefüggések kerülnek előtérbe.

Pásztori a kulcsfogalmak (ousia, hypostasis, physis, prosopon) értelmezését teológiai és nyelvi összefüggésben vizsgálja és táblázatos összevetést ad az antiochiai és alexandriai teológiai modellekről. A tanulmány Theodórétoszt az Alexandria és Antiochia közötti kapocsként értelmezi. A történeti eseményeket teológiai logika szerint rendezi (egységformula, monofizita vita, kalcedoni zsinat és hitvallás), és a püspök élettörténetét ezek összefüggésében mutatja be. A lábjegyzetek nem kiegészítő, hanem megalapozó szerepet töltenek be és intertextuális kapcsolatot teremtenek a bibliai és patrisztikus szövegek között. A bevezető tanulmány révén a kiadvány nem csupán forrásközlés, hanem teológiai szintézis is, és ha szabad élni egy kis honfitársi elfogultsággal: Pásztori-Kupán István e munkájával a Theodórétosz-kutatás nemzetközi mezőnyében is úttörő teljesítményt nyújtott.

A kiadvány újdonsága a korábbi Theodórétosz-kiadványokhoz képest abban ragadható meg, hogy a korábbi Schulze–Nösselt-kiadvány és a későbbi Schulze- vagy Parmentier-változatok elsősorban történeti jelentőségűek, de nem szolgáltattak teljes kritikai

szöveget és fordítást. A Migne-féle Patrologia Græca sem tekinthető kritikai kiadványnak. A mostani kötet ezekkel szemben a teljes kézirathagyományra épül, kritikai apparátust közöl, korszerű fordítást biztosít, digitális módszerekkel dolgozik, és teológiai kontextusba helyezi a levelezést.

Néhány kritikai észrevétel. Bár filológiai és teológiai szempontból rendkívül átgondolt szerkezetű szövegről van szó, de néhány apróbb hiányosságra felhívjuk a figyelmet. A bevezető tanulmányban a szír és örmény hagyomány hatása a Theodórétosz-recepcióban kevésbé kerül elő, holott a levelek keleti kézirathagyományának vizsgálata további kontextust adhatott volna. A kommentárok főként nyugati szakirodalomra építenek; a kelet-európai és orosz teológiai kutatások (pl. Florovszkij, Bulgakov, Losszkij) kevésbé jelennek meg, pedig teológiai összefüggéseik relevánsak lennének. A jegyzetek filológiailag olykor túlterheltek, ami a szöveg–jegyzet arányt néhol a szöveg rovására elbillenti. A fordítás helyenként túlzottan idiomatikus, ami a teológiai árnyalatokat (különösen a „union according to hypostasis" és „natural union" terminusok esetében) kissé elmoshatja. Mindezekkel együtt viszont elmondható, hogy a szerzők filológiai, teológiai és hermeneutikai teljesítményükkel nemcsak Theodórétosz életművét tették újra hozzáférhetővé, hanem a késő antik keresztény szövegek kritikai kiadásai számára új tudományos megközelítést is nyújtanak. Pásztori-Kupán munkája mintaszerűen egyesíti a filológiai precizitást és a teológiai érzékenységet, Petruccione szerkesztői apparátusa biztosítja a szöveg és a fordítás tudományos hátterét. Ez a munka a késő ókori teológia értelmezéséhez nemcsak kulcsot, hanem hermeneutikai módszert is kínál.

Nem esti olvasmány, de tisztelettel ajánlom teológusoknak, történészeknek, filológusoknak, illetve mindazoknak, akik a patrisztika és a mai kor olvasatának új találkozási pontjait keresik.

Tódor Csaba

***Antitrinitarianism and Unitarianism in the Early Modern World,* ed. by Kazimierz Bem and Bruce Gordon (London: Palgrave Macmillian, 2024), 397 pp.**

A Palgrave Macmillan gondozásában 2024 késő őszén megjelent tanulmánykötet Kazimierz Bem[1] és Bruce Gordon[2] közös szerkesztésében az antitrinitarizmus és unitarizmus alakulását újszerű és érdekfeszítő módon vizsgálja a kora újkori Európában és Amerikában. A kötet interdiszciplináris megközelítésben tárgyalja a reformáció radikális ágaként értelmezett antitrinitarizmus hatását a kelet-európai, angliai és amerikai egyházakban, kultúrában és közéletben. A könyv egyik nagy erőssége az, hogy olyan nehezen hozzáférhető kelet-európai lengyel, magyar és latin nyelvű anyagokat dolgoz fel, amelyek eddig alig-alig jelenhettek meg angol nyelven.

Jelentős a kötet átfogó földrajzi íve is, amely majdnem az egész keresztény világot érinti és ezt a beosztás is tükrözi, hiszen a tárgynak megfelelően az három nagy földrajzi egységre tagolódik. Az első rész az olaszországi és lengyelországi antitrinitarizmus gyökereit és fejlődését mutatja be Odile Panetta, Sarah Mortimer, Maria Barłowska és Kazimierz Bem tanulmányain keresztül. Az erdélyi unitarizmus részletes bemutatása a legjelentősebb egység, amelyhez Keserű Gizella, Molnár Lehel, Kovács Sándor, Alexander Batson és Szigeti Molnár Dávid járult hozzá. A harmadik rész a reformáció radikális irányzatának nyugati hatását mutatja ki Angliában, Írországban és Amerikában, R. Bradley Holden, Samuel. J. Loncar, A. D. G. Steers, Bryan Spinks és Peter Field munkái révén.

Bruce Gordon bevezetőként is szolgáló írása az antitrinitarizmus és unitarizmus megjelenésének lehetséges értelmezési irányait vázolja, majd bemutatja saját értelmezését ezekről a vallási jelenségekről. Ebben a fejezetben a szerkesztő megadja a kötet alaphangját, amely a kíváncsiság felől, minden nemzeti felekezeti elfogultságot mellőzve közelít a vallási másként gondolkodás kérdésköréhez.

Odile Panetta az Aarhusi Egyetem posztdoktori kutatója, a kora újkori Európa történelmi, politikai és vallási gondolkodásának történelmével és változásaival foglalkozik. Dolgozatában az olasz reformátoroknak az igaz hit keresésében megnyilatkozó motivációjára összpontosít. Panetta előző munkáiban már tárgyalta az 1553–1584 közötti svájci hitvitákon

[1] Kazimierz Bem a First Church in Marlborough lelkésze, a Boroszlói Evangélikus Teológiai Főiskola egyháztörténet-tanára.

[2] Bruce Gordon a Yale Divinity School Titus Street egyháztörténet professzora.

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.4.07

részt vevő, száműzött olasz protestánsok jelenlétét, viszont ebben a dolgozatban bővebben foglalkozik az olaszországi valósággal és egyedi szemléletmóddal fogalmazza meg, hogy a reformátorok számára milyen fontos volt az igaz hit utáni kutatás és harc.

Sarah Mortimer kora újkori történész és Christ Church, az Oxford College professzora több olyan művet is írt, amelyek kapcsolódnak az antitrinitarizmushoz. Ez alkalommal a lengyel antitrinitáriusok teológiájával foglalkoznak, mégpedig Johannes Volkelius *De Vera Religione* című munkáját vizsgálva.

Maria Barłowska, a Katowicei Sziléziai Egyetem Lengyel Tanulmányok Intézetének docense a *Religiosity in the Ethos of Polish Brethren in Light of Funeral and Wedding Speeches from the Seventeenth Century* című munkájában temetési és esketési beszédekből próbálja rekonstruálni a lengyel testvérek halálról és életről szóló teológiáját. Barłowska már előzőleg foglalkozott a kéziratosságban maradt lengyel egyházi beszédekkel, de a kötetben olvasható megközelítése egészen egyedi, mert ezek az esketési és temetési beszédek először jelennek meg angol nyelven és angol nyelvű értekezésben.

Kazimierz Bem a lengyel testvérek egyházfegyelmi gyakorlatait tárgyalja a Lengyel–Litván Unióban, illetve száműzetésük idején. Elemzése Jan Laski változtatásain alapul, aki az egyház jövőjét a strukturált közösségi élet felépítésében és ellenőrzésében látja.

Keserű Gizella, a Szegedi Tudományegyetem nyugalmazott oktatója *The Late Confessionalization of the Transylvanian Unitarian Church and the Polish Brethren* című tanulmányában az erdélyi unitárius egyház késői konfesszionalizációjáról ír. Erről a témáról már megjelent Keserűnek egy írása a *„Nem sűlyed az emberiség!"* című, Szörényi László irodalomtörténészt köszöntő tanulmánykötetben, Jankovics József szerkesztésében. Ezt a tanulmányt egészítette ki és adta közre itt angol nyelven.

Molnár Lehel, a kolozsvári unitárius levéltár főlevéltárosa két írással is szerepel a könyvben. Az első írásában rövid, de egyben átfogó történeti bevezetést nyújt az 1626-ban megjelent *Disciplina Ecclesiastica*hoz, illetve János Zsigmond halálától egészen Radecius Bálint püspökségéig, bemutatva azokat a támadásokat, nehézségeket, amelyek az unitárius egyházat érték. A második írásában a gyülekezeti vizitációk fogalmával, céljával és gyakorlatával foglalkozik, valamint a háromszéki unitárius gyülekezet eredetével.

Alexander Batson, az Austini Egyetem School of Civic Leadership professzora ebben a témakörben folytatja az ún. *Disciplina* tanulmányozását, bemutatva az új egyházi szabályokat, illetve a dokumentum teológiai tartalmát. Batson sokat foglalkozott a kora újkori jogtudománnyal, de ebben

a dolgozatban először értekezik a *Disciplina Ecclesiastica*ról.

Kovács Sándor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanára az unitárius liturgia kialakulásáról ír, amelyet énekeskönyvek és zsinati határozatok mentén igyekszik hipotetikusan rekonstruálni. A tanulmányában azokat az 1568 és 1716 közötti fontosabb eseményeket vizsgálja, amelyek befolyásolták annak alakulását. Kovács előző munkáiban már érintette a témát, azonban itt továbbgondolta az úrvacsora liturgiájának és az istentiszteleti rendnek az alakulástörténetét.

Szigeti Molnár Dávid, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara Magyar Irodalmi Tanszékének adjunktusa az eljegyzési és válási ügyeket vizsgálja az unitárius egyházban a 17. században, feltárva azok társadalmi, jogi és teológiai elemeit. Szigeti a már meglévő munkájából állítja össze a tanulmányát, a „*…Tetszett az Szent Széknek…*”: *házasságjogi és fegyelmi ügyek a kolozsvári unitárius konzisztóriumok előtt a 17. században* című könyvéből, amelyben sokkal részletesebben vizsgálja ezt a témát. Jelen tanulmányában is rávilágít arra, hogy mennyire erősen átszőtte az egyház az emberek életét.

R. Bradley Holden, a Tinton Falls Ranney School angol tanszékének vezető oktatója, illetve a Marginalia Review of Books szerkesztője és Samuel J. Loncar, a Yale Egyetem vallásfilozófusa közös munkájában az angol költő és gondolkodó John Milton által képviselt teológiai nézetek antitrinitárius vonatkozásait mutatja be, főleg a *De Doctrina Christiana* című alkotás fényében. A szerzőpáros kontextusba helyezi John Milton munkásságát az angol társadalom, vallásos világ azon időszakában, amikor az eretnekség fogalma történeti és filozófiai értelmezést kezdett nyerni.

A. D. G. Steers, a belfasti First Presbyterian Church lelkésze az ír presbiteriánus egyházat vizsgálja a 18. század elején, valamint azokat az egyházon belüli konfliktusokat, amelyek később meghatározták az ortodox és disszenterek közötti kapcsolatot. Vizsgálatában az észak-írországi protestantizmus meghatározó egyénisége, John Abernethy személyét és munkásságát helyezi középpontba.

Bryan Spinks, a Yale Institute of Sacred Music és a Yale Divinity School professzora liturgiatörténeti tanulmánya az anglikán imakönyvvel, a *Book of Common Prayer*rel foglalkozik, és a 18. század fordulóján főleg a disszenterek által eszközölt módosításokra összpontosít. Spinks lényegében átemeli ezt a fejezetet a már meglévő munkájából, azaz a *Liturgy in the Age of Reason* antitrinitáriusokról szóló fejezetéből.

Peter Field, a Canterbury Egyetem School of Humanities vezetője és az amerikai történelem professzora tanulmánya az amerikai unitarizmus születését mutatja be, kiemelve a Mas-

sachusetts állambeli kongregacionalisták szerepét. A szerző az ideológiai és egyházszerkezeti változásokat részletezi. Tanulmányában egyértelműen felismerhetők Massachusetts vallásos és intellektuális történelmét feltáró, előző kutatási eredményei.

Az *Antitrinitarianism and Unitarianism in the Early Modern World* tanulmánykötet jelentős hozzájárulás az antitrinitarizmus történetének feltárásához. A kötet nemcsak egyes irányzatok helyi hatását tárgyalja, hanem a nemzetközi hatásokat is figyelembe veszi, bemutatva, hogy azok miként kapcsolódtak a kora újkori európai és észak-amerikai teológiai irányzatokhoz, társadalmi és politikai folyamatokhoz.

A tizenöt tanulmány külön-külön is megállja a helyét, de együtt olvasva ezeket, sokkal átfogóbb képet kapunk az unitárius eszme-, egyház- és liturgiatörténetről. Mindezt olyan módon sikerül egybefűzni, hogy a tudományosság mellett helyet talál az egyéni hang és az elfogulatlanság. Úgy gondolom, hogy nemcsak a teológiával és történelemmel foglalkozó szakemberek számára értékes ez a kötet, hanem azok számára is, akik érdeklődnek az európai és amerikai unitarizmus történelme iránt.

ifj. Mezei Csaba

Halottaink

Egyed Dániel

Életének 95. évében, 2025. szeptember 5-én alsórákosi otthonában elhunyt Egyed Dániel nyugalmazott unitárius lelkész. 1931. április 18-án született Oklándon. Középiskolai tanulmányait Székelyudvarhelyen végezte az 1949/1950-es iskolai tanévben. Sikeres érettségi vizsga után 1951-ben iratkozott be az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karára. 1956 júniusában teológiai szakvizsgát tett, 1957 szeptemberében pedig lelkészképesítő vizsgát. 1956. június 26-tól 1957. november 5-ig Bordoson volt gyakorló segédlelkész. Ezt követően Firtosváralján szolgált 1957 novemberétől. 1960. február 2-án kötött házasságot Birtalan Juliannával. Házasságukat Isten egy leánygyermekkel, Szendével áldotta meg.

Egyed Dánielt 1963. január 20-án a kolozsvári egyházi főtanácson szentelték lelkésszé. 1973. április 1-től Alsórákoson szolgált 2001. március 31-ig, nyugalomba vonulásáig. Temetési szertartására 2025. szeptember 7-én az alsórákosi templomban került sor, ahol Major László beszolgáló lelkész a Mk 8,34 alapján végezte a szertartást. Az egyetemes egyház és az egyházkör nevében Bíró Attila esperes a 2Tim 4,7–8 alapján tartotta meg beszédét. A sírnál Sipos László firtosváraljai lelkész búcsúzott az egykori gyülekezet nevében.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

Kiss Alpár Kálmán

2025. december 5-én, életének 71. évében elhunyt Kiss Alpár Kálmán nyugalmazott unitárius lelkész. Kiss Alpár Kálmán 1955. március 13-án született Fogarason, lelkészi családban. Tanulmányait szülővárosában és a nagyszebeni Octavian Goga Líceumban végezte, ahol 1974-ben érettségizett. Teológiai tanulmányait az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben végezte 1975 és 1979 között. 1979. július 13-án szakvizsgát, 1981. július 2-án lelkészképesítő vizsgát tett. 1984. december 1-jén a tordai zsinati főtanácson szentelték lelkésszé. 1979. augusztus 2-án kötött házasságot Tordai Arankával, házasságukat Isten egy leánygyermekkel, Abigéllel áldotta meg.

Segédlelkészi szolgálatot végzett Brassóban 1979. október 1-től 1982. október 1-jéig. 1982. október 13-tól 1983. szeptember 8-ig az észak-amerikai Mead-

ville Lombard teológiai főiskolán tanult. 1984. május 1-től nyugalomba vonulásáig harminchárom évig volt a baróti egyházközség lelkésze volt. Szolgálatához kapcsolódik a baróti templom felépítése.

Temetési szertartására 2026. január 9-én a baróti unitárius templomban került sor.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott.

Kovács Sándor

ABSTRACTS

Mihály Balázs

Philosophy and Theology in János Körmöczi's Public Speeches. An Introduction to the History of Philosophical Unitarian Sermons

This article continues the analysis of János Körmöczi's work from the *Keresztény Magvető*'s 2024/3 issue. It examines how the relationship between János Körmöczi (1763–1836) and philosophy, as explored there, is reflected in his printed works. Since there are no modern editions of these works, this article's interpretations are based on a detailed description of the content, supported by numerous quotations, which lead to new insights into the nature and sources of the texts. These are also suitable for presenting the profoundly philosophical nature of the Unitarian preaching tradition.

The interpretations reveal the deliberate presence of contemporary European intellectual currents. In the 1799 synod greeting, the essentially Kantian (Immanuel Kant (1724–1804)) motivation is significantly modified by the omission of the thesis that the existence of religion can be derived exclusively from the moral nature of man. Another important feature is that, unlike Körmöczi's other source, Christian Wilhelm Flügge (1772–1828), he does not consider irreligiousness to be the most important problem affecting humanity, but rather the persistent strong presence of superstition inherited from the Middle Ages. An analysis of the funeral speeches reveals an important difference: in these, the main danger is already the emergence of irreligious atheists. The conclusion emphasizes that further research may reveal where these texts fit into the development of Kant's reception in Transylvania and Hungary. However, it is already clear that Körmöczi's reflective following of the great Königsberg philosopher will not be a transition to following Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), and this is explained precisely by Körmöczi's adherence to the strong Transylvanian tradition of rational philosophy of religion.

Keywords: atheist, European intellectual currents, funeral speech, irreligiousness, philosophy, superstition, Unitarian sermons; Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814); Flügge, Christian Wilhelm (1772–1828); Kant, Immanuel (1724–1804); Körmöczi, János (1763–1836)

György Papp

The Reception of the Historical Work of the Rhetorician Priscus in Géza Gárdonyi's Slave of the Huns II.

This article continues the analysis published in *Keresztény Magvető*'s 2024/3 issue , which explores the extent to which Géza Gárdonyi (1863–1922) made use of the surviving fragments of the historical work of Priscus of Panium (?–472?) in writing his novel Slave of the Huns (the Hungarian title: *A láthatatlan ember/ The Invisible Man*). While the first article focused on the organisation of the diplomatic mission and the uncovering of the conspiracy against Attila, this article centres on the experiences that the Eastern Roman diplomat acquired among the Huns: encounters with prominent figures, participation in diplomatic banquets, depictions of the hospitality of a Hun village, and a series of "minor" vignette-like scenes which, although not essential to the plot, clearly demonstrate that Gárdonyi had an exceptionally detailed knowledge of the extant Priscus fragments and incorporated them into his remarkable historical novel.

Although neither the novel itself nor the secondary literature currently available reveals which edition of Priscus Gárdonyi consulted, it is evident that the diplomatic mission portrayed in the novel (particularly in its first half) forms the backbone of the narrative. Moreover, Gárdonyi even made use of a Priscus-fragment preserved in Jordanes' (6th century) Getica that did not appear in contemporary editions or translations – although Jordanes himself explicitly stated that the information derived from Priscus. Reading the two texts – Gárdonyi's novel and the fragments of Priscus' historical account – side by side, we can observe how Priscus' objective yet vivid report is infused with life and dramatic tension in the hands of the novelist, and how he captures and animates the compressed intensity of the historian's terse sentences, while remaining faithful to his source within the bounds of artistic licence.

Keywords: historical work, literary creativity, novel, A láthatatlan ember; Attila the Hun (c. 406–453); Gárdonyi, Géza (1863–1922); Jordanes' (6th century); Priscus of Panium (?–472)

Gyula Gy. Dávid

Fence designs in the legacy of Lajos Pákei

Fences and gates, which delimit building sites and also serve as entrances to buildings, can be considered incidental products of building design. However, like every small detail, they also contribute to the overall picture of the architectural creation, introducing it, helping us to gradually perceive it, and making a first impression on us when we enter through them. For this reason,

our monument protection laws quite correctly extend their protective coverage to them as well.

Fence design is not a defining segment of Lajos Pákei's (1853–1921) architectural oeuvre, but, like the buildings he designed, they too have their own history, which can help us understand their importance and commit ourselves to their preservation. This article presents a few of these fence stories, thereby commemorating some of them.

Keywords: architectural creation, built heritage protection, fence design, gate design, preservation; Pákei, Lajos (1853–1921)

Károly Fekete

The Science of Helping to Achieve the Word of God

This article focuses on Botond Péter Koppándi's new book, which presents the "necessary" and "sufficient" knowledge of homiletics in an economical manner. In addition to discussing rhetoric, the book focuses on preaching, presenting it as a complex communication process that takes place in at least four contexts: historical, pastoral, liturgical, and theological.

In striving to fulfill the profession as preacher, the first question everyone should ask themselves is: Who am I as a preacher, and what guiding principle leads me as a preacher? The answer depends on theological trends. We find a whole range of examples of this in the book. The author also discusses the types of sermons and defines the importance and the power of the words in religious communication.

Keywords: homiletics, power of words, preacher, preaching, rhetoric, sermons, theological trends; Koppándi, Botond Péter (1974–)

Tímea Berki

Transplanted Tree of Life

The latest publication of the research group examining the history of early modern Unitarian sermon literature in Transylvania and Hungary published in 2025 by Dávid Szigeti Molnár and Kamilla Deme makes Unitarian sermon literature visible and accessible to readers, and is the first one in a planned series.

The 17th century Apocalypse sermons published in this volume explain verses 1-2 of chapter 22 of the Book of Revelation. Researchers consider these sermons to be a series that offer an allegorical interpretation of the river of the new Jerusalem, the tree of life, and its fruits, and can be interpreted as moral teachings, as spiritual guides encouraging a godly life.

Keywords: 17th century, allegorical interpretation, Apocalypse, Book of Revelation; early modern sermon literature, Unitarian

Csaba Tódor

Book Review

The *Correspondence of Theodoret of Cyrus; The Collectio Sirmondiana*, volumes 4 & 5 published in 2025 includes the correspondence of Theodoret of Cyrus (393–457 B.C.) collected by Jacques Sirmond (1559–1651) on a reliable philological basis, with scholarly commentary and a uniform critical apparatus. The textual introduction, critical notes, and English translations are by John F. Petruccione, and a historical / theological introduction is by István Pásztori-Kupán. The joint work of the two authors includes the philological apparatus accompanying the complete critical text, explanatory notes related to the letters, as well as various indexes and a bibliography. The publication is a modern reworking of the Collectio Sirmondiana tradition, based on the tools of digital philology.

The publication is not merely a collection of sources, but also an interpretative work, striving to strike a balance between philological accuracy, fidelity to the original text, and theological comprehensibility. It is a useful resource for researchers in classical philology, theology, church history, and philosophy. It is expected to serve as a fundamental work for further study of the history of Eastern and Western Christianity in the 4th and 5th centuries.

Keywords: correspondence, critical edition, digital philology, history of Christianity, translation; Pásztori-Kupán, István (1973–); Petruccione, John F. (1950–); Theodoret of Cyrus (393–457 B.C.); Sirmond, Jacques (1559–1651)

Csaba Mezei jr.

Antitrinitarianism and Unitarianism in the Early Modern World

The volume entitled Antitrinitarianism and Unitarianism in the Early Modern World, published in 2024 and edited by Kazimierz Bem and Bruce Gordon, takes an interdisciplinary approach to examining the impact of antitrinitarianism, interpreted as a radical branch of the Reformation, of churches, culture, and public life in Eastern Europe, England, and the United States. One of the book's great strengths is that it draws on hard-to-access Eastern European archival resources in Polish, Hungarian, and Latin that have rarely been published in English.

The volume not only discusses the local impact of certain religious directions, but also takes into account international influences, showing how they were

linked to early modern European and North American theological trends and social and political processes.

The 15 studies stand on their own, but when read together, they provide a much more comprehensive picture of the history of Unitarian thought, church, and liturgy. All of this is woven together in such a way that, in addition to scholarship, there is place for individual voices and impartiality.

Keywords: archival resources, anitrinitarianism, early modern world, Europe, interdisciplinary, North America, radicalism, reformation, religious directions, Unitarianism, United States of America; Kazimierz, Bem (1977–); Bruce, Gordon (1962–)